

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek

Verbaan, E.

Citation

Verbaan, E. (2011, December 15). *De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

6 Leiden in internationaal perspectief

Inleiding

In dit laatste hoofdstuk zullen de vroege zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen in een internationaal perspectief worden geplaatst. Zo kan de eigenheid van de traditie in de Republiek worden vastgesteld.

Rond de tijd dat de eerste stadsbeschrijvingen verschenen, werden er in de buurlanden namelijk vergelijkbare werken uitgegeven. In Duitse landen, die gebukt gingen onder de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), verschenen vrijwel geen stadsbeschrijvingen of -kronieken.¹ Maar in het sterk verstedelijkte Italië was er al sinds de middeleeuwen belangstelling voor stadskronieken, stadsgidsen en sinds de late vijftiende eeuw ook voor antiquarische beschrijvingen.² In Frankrijk kwam het genre rond 1530 op gang in de belangrijkste steden van het koninkrijk, Lyon en Parijs. Engeland volgde aan het einde van de zestiende eeuw met een beschrijving van Londen, toen de befaamde en inmiddels hoogbejaarde kroniekschrijver John Stow zich waagde aan *A Survey of London* (afb. 35).

In dit hoofdstuk dient de *Beschrijvinge der stad Leyden* van Jan Orlers, het eerste oor-

1 In Duitsland bestond wel een sterke, vooral zestiende-eeuwse traditie van ongepubliceerd gebleven stadskronieken (maar niet van stadsbeschrijvingen), waarover onder meer: Johanek (red.), *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter* (2000); Behringer en Roeck (red.), *Das Bild der Stadt in der Neuzeit* (1999); Kleinschmidt, *Stadt und Literatur* (1982), p. 150-157. Er verschijnen veel monografieën over de geschiedschrijving met betrekking tot één stad, zoals: Dzeja, *Die Geschichte der eigenen Stadt* (2002) over Frankfurt am Main. Het onderzoek naar deze stadskronieken werd op gang gebracht door: Schmidt, *Die Deutsche Städtechroniken* (1958). Veel teksten zijn uitgegeven in: *Die Chroniken der deutschen Städte* (1862-...).

2 Over stadsgeschiedschrijving in Italië: Cochrane, *Historians and Historiography* (1981). Voor wat betreft de stadsbeschrijvingen trok de Eeuwige Stad, Rome, de meeste aandacht. Al sinds de twaalfde eeuw circuleerde hier 'De wonderen van de stad Rome' (*Mirabilia urbis Romae*), een pelgrimsgids, met de beschrijving van zowel de kerkelijke bezienswaardigheden als de overblijfselen van het antieke verleden. In de late vijftiende eeuw verschenen de eerste archeologische studies. Flavio Biondo reconstrueert in *Roma instaurata* (1471) de bouwwerken van het klassieke Rome, in *Roma triumphans* (1473) het openbare leven. Dergelijke stadsbeschrijvingen en vooral pelgrimsgidsen zouden in de zestiende eeuw een hoge vlucht nemen, onder meer in de handen van de architect Andrea Palladio (1508-1580), die in 1554 zowel een populaire beschrijving van het antieke Rome als een pelgrimsgids publiceerde. De productie was enorm. Tussen 1475 en het jubeljaar 1600 telde Schudt 127 edities. In de decennia daarna verschenen er vele honderden meer. Over beschrijvingen en gidsen van Rome: Parsons, *Worth the Detour* (2007), p. 83-106 en 123-136; San Juan, *Rome* (2001), p. 57-93; Maczak, *De ontdekking van het reizen* (1998), p. 45; Schudt, *Le guide di Roma* (1930). Over Biondo's boeken: Clavuot, *Biondos Italia illustrata* (1990), p. 14-15; Mazzocco, 'Flavio Biondo' (1985); Momigliano, 'Ancient history' (1966), p. 5-6.

A SVRVAY OF LONDON.

Contayning the Originall, Antiquity,
Increase, Moderne estate, and description of that
Citie, written in the yeare 1598. by Iohn Stow
Citizen of London.

*Also an Apologie (or defence) against the
opinion of some men, concerning that Citie,
the greatnesse thereof.*

With an Appendix, containing in Latine,
Libellum de situ & nobilitate Londini: Written
by William Fitzstephen, in the raigne
of Henry the second.

Imprinted by Iohn Wolfe, Printer to the honorable Citie of
London: And are to be sold at his shop within the
Popes head Alley in Lombard Street. 1599.

Afb. 35 Titelpagina van John Stows beschrijving van Londen (1599).

spronkelijk in het Nederlands verschenen specimen van het genre in de Republiek, als uitgangspunt. Ter vergelijking dient Stows *A Survey of London*, dat in dezelfde periode verscheen en eveneens het eerste gepubliceerde voorbeeld van het genre was. Eerst zullen enkele inleidende opmerkingen worden gemaakt over de verschillende tradities der stadsbeschrijvingen in Frankrijk en Engeland. Daarna zullen we aan de oevers van de Theems twee zaken belichten die opvallen bij lezing van Stows boek: de organisatie van de tekst en de invalshoek die Stow kiest. Met die kennis gewapend zal, aan de oevers van de Oude Rijn, uitgebreid worden ingegaan op Orlers' beschrijving, die we zullen lezen met een Stowiaanse bril.

Frankrijk en Engeland

In Frankrijk ontstond het genre der stadsbeschrijvingen in de periode rond 1530, toen antiquarisch-archeologisch georiënteerde boeken over Lyon (1529) en Parijs (1531) verschenen met het woord 'antiquités' in de titel.³ Vooral *La fleur des antiquitez de Paris* van de boekverkoper-uitgever Gilles Corrozet (1510-1568), die ook over de oudheden van geheel Frankrijk publiceerde, speelde een belangrijke rol. Corrozet schetste een chronologische geschiedenis van de stad vanaf het allereerste begin (het antieke Lutetia) waarbij hij voortdurend de stichtingen van kerken en kloosters vermeldde die konden worden toegeschreven aan de respectievelijke koningen van Frankrijk. De band met het vorstenhuis was dus hecht. De volledige titel van het boek kondigde zelfs een genealogie van de toenmalige koning Frans I (1494-1547) aan; deze had van Parijs de hofstad gemaakt en was begonnen aan een ambitieus bouwprogramma dat onder andere het nieuwe Louvre omvatte. Corrozet combineerde zijn chronologische verhaal niet met een apart topografisch onderdeel, maar hieraan werd tegemoet gekomen in speciale bijlagen die werden toegevoegd aan de talloze herdrukken die tot in de vroege zeventiende eeuw zouden verschijnen. Na de eerste boeken over Lyon en Parijs rond 1530 kwam het genre van de stadsbeschrijvingen ofwel *antiquités* (altijd sterk gericht op discussies van de stedelijke oorsprong, ouderdom en monumenten) pas op gang in de

3 De beschrijving van Lyon verscheen onder de titel *Cy commence ung petit livre de l'antiquité, origine et noblesse de la très antique cité de Lyon* (1529), geschreven door Symphorien Champier (1471-1538). Over de Franse stadsbeschrijvingen en -kronieken is weinig literatuur voorhanden. Een algemene verkenning biedt: Dolan, 'L'identité urbaine et les histoires locales' (1992). Enkele opmerkingen bij: Neveux, 'Les discours sur la ville' (1981). Over de stadsbeschrijvingen van Parijs: Hodges, 'Representing place' (2008); Newman, *Cultural Capitals* (2007), p. 27-28 en 32; Liaroutzos, 'Le discours de l'architecture' (2006); Sohn, 'Mehr als 2000 Jahre Pariser Stadtgeschichte' (2001); Chabaud 'Les guides de Paris' (2000); Chabaud, 'Images de la ville' (1998); Ballon, *The Paris of Henri IV* (1991), 248-249; Derens, 'Le plan de Paris' (1986); Dumolin, 'Notes sur les vieux guides de Paris' (1924). Tussen 1532 en 1608 verschenen niet minder dan 25 edities van het werk van Corrozet. Telkens werd het uitgebreid. Al in 1533 werden lijsten toegevoegd van de straten per stadswijk, de kerken en de scholen. In 1543 werden hieraan nog de zijstraten toegevoegd en de belangrijkste monumenten genoemd die zich in de straat bevonden, zodat de lijsten een soort rondgang door de stad gingen vormen. Zo werd de topografische informatie een bijlage bij de geleerde beschrijving van de oudheden. Hierdoor kon het boek ook dienen als gids door de steeds verder uitdijende en complexer wordende stad. Corrozet richtte zich niet alleen tot de stedelijke elite – aan wie hij zijn tekst opdroeg – maar impliciet ook tot de bezoekers van de stad. Hij had eerder over de oudheden van Frankrijk gepubliceerd: Vene, 'Les antiques erections' (2004); Liaroutzos, *Le pays et la mémoire* (1998).

jaren 1560, '70 en '80, toen men boeken begon te publiceren over steden met een eerbiedwaardige ouderdom en een Romeins verleden (Nîmes, Lyon, Bordeaux, Rouen en Caen).⁴ Hoewel gedegen vooronderzoek ontbreekt, zijn er alleen al in de Bibliothèque Nationale 7 titels uit de zestiende en 21 titels uit de zeventiende eeuw overgeleverd van dergelijke antiques, herdrukken en heruitgaven niet meegerekend. Parijs werd uiteraard het best bedeed met ongeveer de helft van alle zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen. In de achttiende eeuw nam het aantal antiques weer af, maar steeg het aantal chronologisch opgebouwde *histoires*.⁵

De ontwikkelingen in Engeland kwamen pas later op gang: hier ontstond pas in de achttiende eeuw een rijke traditie van stadsbeschrijvingen en -geschiedenissen terwijl er in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw niet meer dan een tiental afzonderlijke titels verscheen, die bovendien weinig met elkaar gemeen hadden en waarvan er drie aan de hoofd- en hofstad Londen waren gewijd.⁶ Alleen William Grays (1601-1674) *Chorographia, or a Survey of Newcastle upon Tine* (1649), hecht verankerd in de burgeroorlog tussen royalisten en parlementariërs en tevens een poging de stad van vóór de verwoestingen voor het nageslacht te bewaren, deed duidelijk de invloed van het koningshuis uitkomen.⁷ Andere werken richtten zich vooral op de kerken en hun geschiedenis, zoals *The Antiquities of Canterbury* (1640) door de befaamde antiquaar William Somner (1598-1669),⁸ of wilden de stedelijke autonomie verdedigen tegen inmenging door de landadel, zoals Richard Butchers (1586/7-1664) *Survey and Antiquitie of the Towne of Stamford* (1646).⁹ Dat er aanvankelijk zo weinig stadsbeschrijvingen verschenen, is onder meer te verklaren op grond van de politieke situatie waarin de steden zich bevonden. In Engeland woonden de meeste mensen nog op het platteland. Naar schatting waren er rond 1600 in het hele koninkrijk maar 6 steden met meer dan 10.000 inwoners – daar stonden 19 explosief groeiende steden in de veel kleinere Republiek tegenover. Bovendien hadden de Engelse steden slechts een beperkt zelfbestuur: ze werden in toom gehouden door een steeds meer naar centralisatie strevend gezag en een niet te verwaarlozen landadel met wie de steden op gespannen voet stonden.¹⁰

Hoewel er in de zeventiende eeuw in Engeland dus nauwelijks sprake was van een traditie van stadsbeschrijvingen zoals die zich in de Republiek langzaamaan uitkris-

4 Dolan, 'L'identité urbaine et les histoires locales' (1992), p. 294, maar deze lijst is onvolledig. Over deze stadsbeschrijvingen leze men onder meer: Arnould, 'Les antiquités et singularités de Rouen' (2004); Timotéi, 'Le souci urbanistique' (2004) over Caen.

5 Dolan, 'L'identité urbaine et les histoires locales' (1992). Zij constateert dat er in de achttiende eeuw nog maar 10 antiques verschenen, maar dat het aantal *histoires* steeg van 55 in de zeventiende naar 89 in de achttiende eeuw.

6 Sweet, *The Writing of Urban Histories* (1997), bespreekt de achttiende-eeuwse stadsbeschrijvingen en wijdt enkele woorden aan de zeventiende-eeuwse. Over de beschrijving van Londen door John Stow is sinds een jaar of tien een overvloedige literatuur beschikbaar. Zie voornamelijk: Gadd en Gillespie (red.), *John Stow* (2004); Merritt (red.), *Imagining Early modern London* (2001); Manley, *Literature and Culture in Early Modern London* (1995), p. 125-167. Lees ook: Vine, *In Defiance of Time* (2010), p. 43-50 over archeologie in Stows boek; Hall, 'A topography of time' (1991).

7 De Groot, 'Chorographia' (2003); Sweet, *The Writing of Urban Histories* (1997), p. 82-86; Sweet, 'The production of urban histories' (1996), p. 174-176.

8 Parry, 'An incipient medievalist' (1997); Parry, *The Trophies of Time* (1995), p. 182-185.

9 Sweet, *The Writing of Urban Histories* (1997), p. 80-82.

10 Jack, *Towns in Tudor and Stuart Britain* (1996); De Vries, *European Urbanization* (1984), p. 29, 309 en 315; Clark en Slack, *English Towns* (1976).

talliseerde, is er desondanks een tot grondslag dienende tekst. Gray en Butcher verwezen in hun boeken over Newcastle en Stamford, in ieder geval met de titel van hun werken, naar *A Survey of London* (1598) van de inmiddels beroemde en toen reeds hoogbejaarde Londense kleermaker, kroniekschrijver en antiquaar John Stow (1525-1605). Stows boek zou later verschillende malen worden om- en bijgewerkt en een grote invloed uitoefenen op de latere beschrijvingen van Londen.¹¹

John Stow en de Engelse chorografie

Het eerste wat opvalt, is dat Stow met zijn *Survey* geen openlijk politieke bedoelingen lijkt te hebben gehad: adel noch vorst spelen een rol van belang en Londen bevoorrechte positie – bijvoorbeeld als centrum van internationale handel – komt nauwelijks aan de orde. Zijn hoofdstuk over het net buiten Londen gelegen Westminster is kort en besteedt geen speciale aandacht aan deze plaats als koninklijke residentie en zetel van het parlement.¹² Stow lijkt zijn werk in de eerste plaats te hebben gezien als een wetenschappelijke bijdrage aan een nationaal, oudheidkundig project: ‘the English Chorographie’.¹³ In de inleiding noemde hij dan ook zijn vriend William Lambarde (1536-1601) en diens chorografie *A Perambulation of Kent* (1576) als zijn lichtend voorbeeld. Het was een tekst die Stow goed kende, want hij had er een afschrift van gemaakt voordat die in 1576 werd gepubliceerd. Lambarde had andere antiquaren opgeroepen vergelijkbare beschrijvingen te publiceren van andere delen van het koninkrijk om zo, in een gezamenlijke inspanning, te komen tot een ‘nationale’ chorografie, of, zoals hij schreef, ‘to the end that by joyning our pennes and conferring our labours (as it were) Ex symbolo, wee may at the last by the union of many parts and papers, compact a whole and perfect bodie and Booke of our English antiquities.’¹⁴ Stows *Survey of London* was het eerste gepubliceerde werk dat expliciet aan die oproep gehoor gaf.¹⁵

Die chorografische traditie, waartoe naar eigen zeggen zowel de landsbeschrijving van Lambarde als de stadsbeschrijving van Stow behoorden en die doorgaans *surveys* of *descriptions* werden genoemd, had zowel niet-Engelse als Engelse trekjes. Het antiquarisch onderzoek zelf sloot aan bij de ideeën die door Biondo en Celtis waren gepropageerd. Ook hier rees de behoefte om het eigen verleden tot de oudheid terug te voeren en een parallelle beschrijving te geven van het antieke verleden en het glorieuze heden; ook hier bestond het besef dat aan een dergelijke beschrijving een onderzoek naar antieke plaatsnamen ten grondslag moest liggen. Maar de vorm waarin de resultaten van dit onderzoek werd gegoten, was (althans in de beginperiode van het genre) typisch

11 Over de invloed van Stow op latere beschrijvingen van Londen, zie onder meer Moore, ‘Succeeding Stow’ (2004); Merritt, ‘The reshaping of Stow’s Survey’ (2001).

12 Beer, *Tudor England Observed* (1998), p. 127-146, m.n. 142-144; Bonahue, ‘Citizen history’ (1998). De passage over Westminster: Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl. 2, p. 97-124. Het is duidelijk dat Stow niet hoorde tot de invloedrijke kringen van de stad, en dat Londen rol in het koninkrijk hem geen werkelijk belang inboezemde.

13 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl. 1, xcvi.

14 Lambarde, *A Perambulation of Kent* (1576), p. 387.

15 Harris, ‘Stow and the contemporary antiquarian network’ (2004), p. 33.

Engels: de rondreis. Dit gaat terug op de eerste Engelse antiquaar van betekenis, John Leland (1506?-1552). Leland begon in de jaren 1540 te werken aan een chorografische beschrijving van Engeland en Wales, waarvoor hij het materiaal (vooral handgeschreven kronieken en andere documenten uit de in 1536 door Hendrik VIII geconfisqueerde kloosters) tijdens zijn vele reizen verzamelde. In *The laboryouse journey and serche of Johan Leylande, for Englandes antiquitees* (geschreven in 1546 en gepubliceerd in 1549) formuleerde hij een ambitieus onderzoeks- en publicatieprogramma dat aansloot bij de activiteiten van de humanisten op het vasteland. Na de inventarisatie en identificatie van de antieke plaatsnamen, moest een chorografie worden geschreven waarin aan ieder graafschap telkens een boek zou worden gewijd (*Liber de topographia Britanniae*), een geschiedenis per graafschap (*Liber de antiquitate Britannica*) en een genealogie van de belangrijkste families (*De nobilitate Britannica*). Bovendien wilde hij een kaart van Engeland in zilver graveren. Het programma diende 'to the inestymable glory of the lande', zoals het in de opdracht aan Hendrik VIII (1491-1547) heette.¹⁶ Zijn plannen waren echter veel te ambitieus en Leland bleef steken in het voorbereidende stadium. Er is zelfs beweerd dat het ambitieuze karakter van zijn plannen de reden was dat hij zijn laatste jaren in het gekkenhuis sleet. Desondanks bleven zijn ideeën lange tijd maatgevend en maakten tal van geleerden bovendien gebruik van zijn uitvoerige aantekeningen die de vorm hadden van een reisverslag. Tot die geleerden behoorden onder meer Lambarde en Stow.

De eerste resultaten van het door Leland geïnstigeerde onderzoek werden gepubliceerd in de jaren zeventig, waaronder Lambardes *Perambulation*. De opzet die hij koos voor zijn beschrijving van het graafschap Kent in Zuidoost-Engeland, was enerzijds geïnspireerd op Leland en zette anderzijds de toon voor velen na hem: het leeuwendeel van zijn beschrijving had hij gegoten in de vorm van een fictieve rondreis, een 'perambulation' ofwel rondwandeling langs de grenzen en vervolgens de plaatsen en steden, waarvan hij telkens de topografie en geschiedenis besprak. Deze topografische rondgang liet Lambarde voorafgaan door een algemene inleiding over ligging, inwoners, geschiedenis en bestuur. Hij sloot het boek af met opmerkingen over de rechtspraak, 'The costumes of Kent'.¹⁷

Het was deze studie van Lambarde die niet alleen Stow, maar ook de belangrijkste Britse chorograaf, William Camden, inspireerde. Deze publiceerde in 1586 zijn *Britannia*, een beschrijving van heel Engeland, Wales, Schotland en Ierland, waardoor hij in zekere zin Lelands plannen verwezenlijkte. Camden kende de chorografische traditie van het vasteland goed, zoals het werk van Biondo en van een aantal vooraanstaande Duitse humanisten, maar vooral werd hij gestimuleerd door de Vlaamse cartograaf Abraham Ortelius, over wie Camden in de voorrede van zijn *Britannia* schreef:

That excellent reviver of antient geography, Abraham Ortelius, was extremely urgent with me thirty years ago to illustrate the antient state of my native country of Britain, or, in other words, that I should restore antiquity to Britain, and Britain to its antiquity [...].¹⁸

16 Leland, *The Laboryouse Journey* (1549), fol. A3r.

17 Lees over Lambardes werk onder meer: Mendyk, *Speculum Britanniae* (1989), p. 47-49; Mendyk, 'Early British chorography' (1986), p. 468-473. Meer in het algemeen: Warnicke, *William Lambarde* (1973).

18 Camden, *Britain* (1610), fol. *4r.

Ortelius' streven om oude met nieuwe plaatsnamen te identificeren en zo de oudste geschiedenis te reconstrueren ligt dan ook ten grondslag aan Camdens *Britannia*. Maar ook hij, net als Lambarde en Leland, goot deze identificatie van plaatsnamen in de vorm van een rondreis langs de belangrijkste plaatsen van ieder graafschap, een 'perambulation thorow the Provinces or Shires of Britaine', waarbij hij telkens de oude namen identificeerde en de plaatsen beschreef, en ook niet vergat de bezienswaardigheden te vermelden die tussen de belangrijkste plaatsen waren gelegen.¹⁹ Het eerste deel gaf een chronologische geschiedenis van de Britten tussen de komst van Caesar en de consolidatie van Engeland onder de Noormannen. Dan volgen twee topografische delen: hij reist door de Britse eilanden (Engeland, Wales en Schotland) en daarna door de andere eilanden (Ierland) om de belangrijkste plaatsen te beschrijven, waaronder (maar niet alleen) de plaatsen die werden genoemd in de klassieke geschriften zoals de *Geografie* van Ptolemaeus en het *Itinerarium Antonini*. Net als Biondo volgt hij de waterwegen voor zijn 'perambulation', en net als Leland had Camden zelf uitgebreid door Engeland en Wales gereisd (maar waarschijnlijk niet door Schotland en Ierland).

In de loop van de eerste helft van de zeventiende eeuw zou de Britse chorografie – naar het patroon van Leland, Lambarde en Camden – een andere richting opgaan. Latere bewerkingen van Camdens *Britannia*, in het bijzonder de Latijnse editie van 1607 en haar Engelse, uitgebreide vertaling van 1610 door Philemon Holland (1552-1637), laten zien wat die richting was. Steeds meer speelde men in op de behoefte van de Engelse landadel: gegevens over grondbezit, erfrecht en genealogie (die al in de teksten van Lambarde en Camden een rol speelden en ook niet ontbreken in de plannen van Leland) gingen het genre nu zo volledig overheersen dat de zeventiende-eeuwse chorografie wel 'a discourse of the propertied' is genoemd.²⁰ Chorografieën, voortaan sterk gericht op de individuele graafschappen, werden geschreven voor en door de landadel. Die kon de beschrijving van de eigen heerlijkheden, monumenten en stambomen terugvinden, de herkomst van eigendommen traceren en de epitafen lezen van de eigen voorvaderen, die zich in de plaatselijke kerken bevonden.²¹ Mogelijk werd het chorografische genre hierom niet in de eerste plaats geassocieerd met steden, maar juist met de landadel, die de steden niet bepaald welgezind was. Dit zou kunnen verklaren dat de Engelse steden weinig belangstelling toonden voor de publicatie van thematische stadsbeschrijvingen, maar dat er wel belangstelling was voor (ongepubliceerd gebleven) kronieken en annalen.²²

19 Lees hierover: Rockett, 'The structural plan' (1995); Levy, *Tudor Historical Thought* (1967), p. 152-153; Levy, 'The making of Camden's *Britannia*' (1964), p. 89-90. Het citaat is naar: Camden, *Britain* (1610), p. 182.

20 McRae, *God Speed the Plough* (1996), p. 234.

21 Sweet, *The Writing of Urban Histories* (1997), p. 42-47; McRae, *God Speed the Plough* (1996), p. 231-261; Helgersen, *Forms of Nationhood* (1992), p. 105-147; Mendyk, *Speculum Britanniae* (1989). In de eerste helft van de zeventiende eeuw gingen genealogie en heraldiek het genre overheersen. Rond het midden van de zeventiende eeuw maakte de traditionele chorografie in feite plaats voor werken over de 'natural history' van de graafschappen.

22 Clark, 'Visions of the urban community' (1983), p. 122-123.

Een wandeling door Londen

Stow schreef zijn *Survey* voordat deze ontwikkelingen inzetten. Hij zag zijn boek dan ook nog als een bijdrage tot de Britse chorografie, waarbij hij vooral aan de landsbeschrijving van Lambarde moet hebben gedacht. Stow hoopte een topografisch-historische 'survey' te schrijven voor een stad, precies zoals Lambarde een *Perambulation* had geschreven voor een graafschap. Hij paste Lambardes procedé toe op het stedelijke microniveau: hij opende met een algemene inleiding en sloot af met opmerkingen over het bestuur, maar de kern van zijn *Survey* – ruim twee derde van het werk – was een rondgang door de Londense stadswijken ofwel *wards*. Van het oosten naar het westen ging hij in een topografisch logische volgorde van ward tot ward waarvan hij telkens eerst de grenzen en algemene topografie besprak en daarna de wijk inging om langs de belangwekkende gebouwen, kerken en monumenten te wandelen waarover hij soms uitvoerig uitweidde. Stows boek is dus vooral een ontdekkingstocht door de stad – een 'discovery of London' zoals hij het zelf noemt.²³

Behalve de uitvergroting (van een graafschap zoomen we in op een stad) is er nog een ander verschil. Lambardes *perambulation* is een papieren rondreis. Hij vaart vrijwel geheel op het kompas van geschreven bronnen en haast zich telkens in opvallend weinig woorden van de ene plaats naar de andere. Autopsie en een werkelijk traject liggen er niet aan ten grondslag.²⁴ Voor Stow daarentegen waren autopsie en zijn eigen geheugen wel degelijk belangrijke bronnen. Hij had zich voor het idee van een wandeling niet alleen geïnspireerd op Leland en Lambarde, maar ook op het concrete, ceremonieel leven in de stad, in het bijzonder op wereldlijke en religieuze processies en de oude traditie van het landmeten van vóór de opkomst van de driehoeksmeting en de professionalisering van het vak. Hij was uitstekend op de hoogte van de traditionele landmeetpraktijken ofwel 'surveys', want hij was er zelf bij betrokken geweest in dienst van de Londense overheid. Tijdens een traditionele 'survey' werd het betreffende stuk grond op rituele wijze van straat tot straat en van huis tot huis afgelopen in het gezelschap van de pachters. Net als de ceremoniën en processies vervulde zo'n 'survey' dus een belangrijke sociale functie.²⁵

Stow hechtte daarom veel belang aan rituele gebeurtenissen die de sociale samenhang bevorderen. Veel van die gebeurtenissen waren in zijn jeugd echter verloren gegaan. Tijdens Stows rondgang door de stad opent zich dan ook een nostalgisch panorama waarin de auteur door een roze bril terugkijkt naar het Londen van weleer: een katholiek en nog overzichtelijk stadje vol deugdzaamheid en saamhorigheid. Dat was niet alleen het Londen van Stows jeugd, maar ook het Londen van William Fitzstephen (fl. 1162-1174) de twaalfde-eeuwse biograaf van Thomas Becket (1118-1170), die een ste-

²³ Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, p. xcvi.

²⁴ Zie met name Gordon, 'Overseeing and overlooking' (2004).

²⁵ Zie hierover Gordon, 'Overseeing and overlooking' (2004); Harris, 'Stow and the contemporary antiquarian network' (2004); Berlin, 'The delineation of a city' (2000), p. 312; Manley, 'Of sites and rites' (1995). Over zijn bemoeienissen met grensconflicten laat Stow zich uit in zijn *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, 161-162.

denlof op Londen had geschreven.²⁶ Op deze lofzang had Stow het eerste deel van zijn *Survey* gebaseerd en hij had de Latijnse tekst als bijlage opgenomen. Wat Stow betreft, was er sinds Fitzstephen weinig veranderd, totdat in zijn jeugd de reformatie toesloeg en de stad begon te groeien, twee factoren die volgens Stow de sociale en topografische samenhang ernstig aantastten. In zekere zin is zijn geschiedenis van de stad dan ook een recente geschiedenis die grotendeels samenvalt met de spanne van zijn leven: het boek is het zeer persoonlijke relaas, vol ervaringen en herinneringen, van een hoogbejaarde ik-verteller die terugverlangt naar de goede oude tijd en daarbij wordt gevoeld door zijn complexe, naar het katholicisme neigende geloofsopvattingen.²⁷

Anders gezegd: Stow klaagt. De stedelijke expansie als gevolg van de demografische groei associeert hij met vuiligheid, ziekte en verkeersoverlast. De voorsteden zijn nu zo volgebouwd

that in some places it scarce remaineth a sufficient high way for the meeting of Carriages and droves of Cattell, much lesse is there any faire, pleasant or wholsome way for people to walke on foot: which is no small blemish to so famous a city, to have so unsavory and unseemly an entry or passage thereunto.²⁸

Vanuit religieus opzicht betreurt hij het gebruik van kerken voor seculaire doeleinden, zoals huisvesting en industrie. En vooral heeft hij geen goed woord over voor het iconoclasme dat hij constateert als hij tijdens zijn wandeling de kerken bezoekt. Voortdurend wijst hij op verdwenen grafmonumenten, ‘destroyed by bad and greedy men of spoyle’.²⁹ Aan de rechtsgeleerde John Manningham (ong. 1575–1622) gaf hij zelfs toe dat hij nieuw opgerichte grafmonumenten niet altijd noemde,

because those men have bin the defacers of the monumentes of others, and soe [Stow] thinkes them worthy to be deprived of that memory whereof they have injuriously robbed others.³⁰

Zijn grootste klacht betreft echter de ‘declining time of charity’, die voor hem het einde van burgerschap en saamhorigheid betekent.³¹ Zo jammert hij dat de rijken tegenwoordig buiten de stad dure en opzichtige zomerhuisjes bouwen, ‘not so much for use or profite, as for shewe and pleasure’, terwijl vroeger dat geld werd gebruikt ‘in the building of Hospitals, and Almes houses for the poore’.³² Zijn beschrijving van de gebeurtenissen aan de Houndsditch – vlakbij Stows laatste rustplaats in Saint Andrew Undershaft (afb. 36) – is een ander saillant voorbeeld van deze teloorgang van liefdadigheid. Hier slenterden de weldoeners vroeger op vrijdagen door de straat om de bedlegerige armen, die klaarlagen achter het raam, een aalmoes toe te schuiven:

26 Arnold, ‘Städtebild und Stadtbeschreibung’ (2000), p. 252–254; Scattergood, ‘Misrepresenting the city’ (1995); Baron, ‘Medieval traditions in the English Renaissance’ (1994); Fitz Stephen, *Norman London* (1934/1990).

27 Over Stows geloofsopvattingen en nostalgie: Archer, ‘John Stow, citizen and historian’ (2004); Collinson, ‘John Stow and nostalgic antiquarianism’ (2001); Archer, ‘The nostalgia of John Stow’ (1995). De voorbeelden die hierna volgen, zijn gebaseerd op de laatste twee artikelen.

28 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 2, 72.

29 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, 208.

30 Manningham, *The Diary* (1976), p. 154.

31 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, p. 89.

32 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 2, p. 78.

Afb. 36 Foto van Stows laatste rustplaats in Saint Andrew Undershaft (1880).

In my youth, I remember, devout people as well men as women of this Citie, were accustomed oftentimes, especially on Frydayes weekly to walke that way purposely there to bestow their charitable almes, everie poore man or woman lying in their bed within their window, which was towards the streete open so low that every man might see them, a clean linnen cloth lying in their window, and a payre of Beades [=een rozenkrans] to shew that there lay a bedred body, unable but to pray onely.³³

Na de komst van een geschutgieterij werd de charitatieve idylle echter wreed verstoord. De behoeftigen werden uit hun huisjes verdreven en hun plaats werd ingeno-

33 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, p. 128.

men door pandjesbazen en handelaars in tweedehands kleding.³⁴ Vuil gewin vervangt gemeenschapszin. Waar zijn de weldoeners van weleer, zo verzucht hij, die niet uit zijn op 'their owne private gain', maar op 'the common good of the Cittie'?³⁵

Jan Orlers en de Nederlandse chorografie

Bij lezing van Stows *Survey of London* vallen twee dingen op: het idee van een rondgang door de stad in navolging van Lambardes chorografie van Kent, en Stows nostalgische betoog dat de nadruk legt op liefdadigheid als sociaal bindmiddel. Is hiervan iets terug te vinden in de Leidse beschrijving van Jan Orlers?

Er zijn in principe twee modellen voorhanden waarin plaatsbeschrijvingen kunnen worden gegoten: thematisch gepresenteerd als overzicht (wat resulteert in een statische tekst die is geschreven vanuit een alwetend perspectief, verwant aan de plattegrond), of topografisch gepresenteerd als reis (dus dynamisch, verkennend, vaak met een vertellend 'ik', verwant aan de wandeling).³⁶ Stow had in navolging van Lambardes duidelijk gekozen voor de laatste benadering. Net als in Engeland waren de stadsbeschrijvingen in de Republiek geïnspireerd op de humanistische chorografie van landen en gewesten, en werd deze chorografische lens als het ware ingezoomd op de microkosmos van één stad. De chorografische voorbeelden in de Republiek waren echter niet gestoeld op de fictie van een reis, weerspiegeld in titels als *survey* en *perambulation*, maar werden vooral gekenmerkt door de meer statische, thematische aanpak. De meest invloedrijke chorografen, naar wie Orlers verwees (net als de meeste stadsbeschrijvers na hem), waren de Italiaanse Antwerpenaar Guicciardini, die in 1567 zijn meer op het heden gerichte *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* publiceerde, en de Hoornse Junius, die in 1570 zijn meer op het verleden gerichte *Batavia* grotendeels voltooide.³⁷ Zoals we zagen in een vorig hoofdstuk, hadden Guicciardini en Junius de belangrijkste steden per gewest voornamelijk beschreven in hiërarchische volgorde en niet in de vorm van een rondreis.³⁸ Die steden zelf kregen bovendien een topische behandeling waaraan het idee van een rondwandeling geheel vreemd is. Dat gebeurde het meest overtuigend bij Guicciardini, die vooral met zijn uitgebreide beschrijving van Antwerpen – in zekere zin de kern van zijn boek – een voorbeeld moet hebben gegeven dat latere stadsbeschrijvers ter harte hebben genomen.

Na de 'algemene' beschrijving van de Nederlanden en voordat Guicciardini begint met de 'bijzondere' beschrijvingen van de provincies, legt hij zijn lezers expliciet uit welke systematiek hij zal gebruiken:

34 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, p. 128-129.

35 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, p. 164.

36 Over het thematische overzicht en de chronologische reis als de twee principiële benaderingsmogelijkheden van elke topografische beschrijving: Certeau, *The Practice of Everyday Life* (1984); Linde en Labov, 'Spatial networks' (1975). Over deze twee ordeningsprincipes in de vroegmoderne tijd: hoofdstuk 5.

37 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2v.

38 Guicciardini behandelde de gewesten en daarbinnen de minder belangrijke steden in een kloksgewijze cirkel. Dat is niet zozeer een idee dat stoelt op de reis, maar op de vinger die trajecten op een landkaart uitstippelt.

Allen welcken Landen, Steden, Dorpen ende Vlecken, wy gheven sullen heur oude ende nieuwe namen, na dat ons moghelijk is: Sullen oock beschryven de gheleghentheydt ende wijdde van d'eën plaetse tot d'andere: Ende eyndelijck verclaren saecken die verhalens weerdich zijn [*così più memorabili*], in dese steden, vlecken ende plaetsen gheschiedt ende noch geschiedende: Daer en boven noemen veel vermaerde ende doorluchtighe mannen, overmits heur edel gheslachten, oft heerlijcke deuchden [...].³⁹

Guicciardini bespreekt dus achtereenvolgens de naam, de ligging, de wetenswaardige bijzonderheden uit heden en verleden en de beroemde mannen of *virii illustres*. Guicciardini volgt die lovende en thematische opzet, die teruggaat op de principes van de stedenlof, niet alleen in zijn omvangrijke beschrijving van Antwerpen, met tal van digressies die het lovende karakter van zijn tekst moeten versterken, maar ook in de meeste andere stadsbeschrijvingen, hoewel niet altijd in een goed gestructureerd betoog.⁴⁰

Wandelen op het platteland

Chorografieën die het alternatieve model volgden – een wandeling door stad of land – ontbraken in de Republiek niet, maar ze waren wel een uitzondering. Bovendien ging zo'n gefingeerde reis, als die al werd gebruikt, niet door de stad, maar over het platteland. Dat was bijvoorbeeld het geval in de reeds meermalen genoemde *Rondleiding* (1616) door Oost-Friesland van Ubbo Emmius en ook in *Les délices de la Hollande* (1651) van Jean-Nicolas de Parival, die in het eerste hoofdstuk ter sprake kwam. De Parival ondernam vanuit zijn standplaats Leiden allerlei uitstapjes over het Leidse ommeland en naar de andere Hollandse steden, maar in zijn uitgebreide beschrijving van die stad paste hij de stadswandeling juist niet als structuurprincipe toe.⁴¹

Dat strookt met de literaire traditie in de Noordelijke Nederlanden. Ook hier vin-

39 Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Neder-Landen* (1612), p. 46; Aristodemo (ed.), *Lodovico Guicciardini* (1994), V.i.6.

40 Over de stadsbeschrijvingen van Guicciardini leze men uit Jodogne (red.), *Lodovico Guicciardini* (1991) in het bijzonder de bijdragen: Classen 'Lodovico Guicciardini's Descrittione' (1991); Desan, 'Lodovico Guicciardini' (1991) en Hallyn, 'Lodovico Guicciardini' (1991). Men raadplege ook Limberger, 'A merchant describing the city' (2008). De stadsbeschrijvingen zijn minder gestructureerd en volledig als de steden zich verder van Antwerpen bevinden, zoals bijvoorbeeld blijkt uit: Kuys, 'De beschrijving van Nijmegen' (2001). Die systematiek ontbreekt bij Guicciardini's tijdgenoot Junius, wiens beschrijvingen van de Hollandse steden wel met Guicciardini de lovende opzet gemeen hebben. Junius, *Battavia* (1588), p. 240-309; Junius, *Een seer cort doch clare beschrijvinge*, vert. Boot (1609); Junius, *Holland is een eiland*, ed. en vert. De Glas (2011), p. 308-375. Zie ook De Glas, 'Context, conception and content' (2011), p. 85 over deze stadsbeschrijvingen.

41 Dat wil niet zeggen dat burgers en stedelingen geen recreatieve wandelingen in de stad zelf maakten. Newman, *Cultural Capitals* (2007), p. 16 noemt dit 'perhaps the chief pastime of the early modern city dweller'. Zij bespreekt onder meer literaire stadswandelingen door Londen en Parijs (p. 60-75). Jan Orlers prees Leiden uitgebreid om zijn wandelmogelijkheden, omdat de straten er stil en schoon zijn. Zijn voorkeur genoten de brede stadssingel en het Rapenburg, omdat ze met bomen waren beplant, wat vooral in de zomer voordeel opleverde. Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 36-38 en 130. Verder was de stad volgebouwd en overigens boomloos, op de burcht na, maar die was in Orlers' tijd nog in particuliere handen: Van Maanen, 'Stadsbeeld' (2003). Over recreatief wandelen op de Leidse singels: Koppenol en Hoftijzer, 'Het sociaal-culturele leven' (2003), p. 186; Van Strien, *Touring the Low Countries* (1998), p. 227-237; Van Strien, 'John Talman' (1990), p. 32-34. De beboemde grachten en singels als ideale wandelplaats komen ook voor in: De Parival, *De vermaecklijckheden van Hollandt* (1661), p. 47, 60-61. Men denke tevens aan: Brandt, *Himne en l' honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A4v-B1r, die schreef over liefdespaartjes op het Rapenburg, zoals we zagen in hoofdstuk 2, en aan een studentengedicht van Johan van Heemskerck uit 1622, waarin hij beschrijft hoe studenten 's avonds tegen achten, als de stadspoorten sluiten, op de versiertoeftoer gaan op het Steenshuur (het verlengde van het Rapenburg): Bostoen, 'Het zoete vrijen' (2003).

den we de stadswandeling nauwelijks terug, maar had men wel een duidelijke voorkeur voor de natuurwandeling, dat wil zeggen: recreatieve wandelingen of pleziertochtjes door burgers uit de stad in de door de mens gecultiveerde omgeving.⁴² Zoals we zagen in het tweede hoofdstuk, treffen we die uitstapjes vooral aan in liedjes en gedichten. Zelfs in stedendichten worden we soms meegenomen op tochten rondom (maar niet: door) de stad. De landschapsbeschrijving had dan vaak idyllische en zelfs idealiserende trekjes, vooral in het werk van Samuel Ampzing over Haarlem en Cornelis Schaghen over Alkmaar.

Zulke literaire natuurwandelingen pasten niet bij ideeën over de stadsbeschrijving, de chorografie of het juiste reizen volgens de apodemische aanwijzingen. Ze hoorden daarentegen wel bij de pastorale en georgische literatuur, waarin een geïdealiseerd beeld wordt gegeven van het herders- en landleven. De pastorale literatuur met haar herders en herderinnen stelde vooral op het voorbeeld van de herderszangen van Vergilius (*Bucolica*) en de epoden van Horatius (met name de tweede, die begint met de regel *Beatus ille*). De georgische literatuur met haar lof op het landleven had Vergilius' leerlicht over de landbouw als voorbeeld (*Georgica*). De wandeling als ordeningsprincipe bestond, in ieder geval in de eerste helft van de zeventiende eeuw, vooral binnen het kader van deze buitenlevenliteratuur. Ze mondde uit in twee literair-didactische genres: het hofdicht en de arcadia. In het hofdicht wandelt de eigenaar van een buitenplaats door zijn landgoed en ziet telkens aanleiding om allerlei wetenswaardigheden en morele lessen te geven. Het andere genre, de arcadia, gaat ook terug tot de eerste helft van de zeventiende eeuw, maar werd pas populair aan het begin van de achttiende. Het bestaat uit dialogen tussen stedelingen uit de gegoede klasse, die tijdens een tochtje door het stedelijke ommeland op één of meer zonovergoten zomerdagen allerlei wetenswaardigheden uitwisselen van voornamelijk oudheidkundige en historische aard.⁴³ Deze pastorale en georgische literatuur was niet alleen maatgevend voor de rondleidingen door het stedelijke ommeland van Ampzing en Schaghen, maar ook voor andere teksten waarin het fictionele kader van een natuurwandeling of speelreisje diende als vehikel voor informatie.⁴⁴

42 Over de landschapsbeleving leze men: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 222-243; Jansen, 'Verfrissing van lichaam en geest' (1996). Over het landschap in de Nederlandse renaissanceliteratuur in het algemeen raadplege men Beening, *Het landschap in de Nederlandse letterkunde* (1963).

43 Over het hofdicht: De Vries, *Wandeling en verhandeling* (1998); Van Veen, *De soeticheydt des buyten-levens* (1960). Over de arcadia's: Grijzenhout, 'Vaderlandse ouden' (2007), p. 113-116; Thijs, *De hoefslag van Pegasus* (2004), p. 77-81; Groot, 'Achtttiende-eeuwse arcadia's' (1985); McNeil, *The Dutch Arcadia* (1983), p. 19-31.

44 Voorbeelden zijn de dichtbundel *Den Nederduytsche helicon* (1610), de postuum uitgegeven *ethica Hert-spieghel* (1614) van de Amsterdamse koopman Hendrik Laurensz Spiegel, de trendsettende *Inleydinghe tot het ontwerp van een Batavische arcadia* (1637) van de Amsterdamse stadsbestuurder Johan van Heemskerck en *De Zaanlants arkadia* (1658) van lokaal-historicus Hendrik Jacobsz Soeteboom, die al in mijn inleiding ter sprake kwam. Over de *Helicon*: Thijs, *De hoefslag van Pegasus* (2004). Over de *Hart-spieghel*: Spiegel, *Hert-spieghel*, ed. Veenstra (1992). Over Van Heemskercks arcadia: Van Heemskerck, *Inleydinghe*, ed. Verkuyll (1982); Beening, *Het landschap* (1963), p. 201-205. Over Soetebooms arcadia: Groot, 'Achtttiende-eeuwse arcadia's' (1985), p. 245-246. In Soetebooms tekst wordt niet gewandeld, maar komen de converserende personages iedere dag op een andere plek in de Zaanse natuur bijeen. Verder zijn er fictionele wandelingen door een stedelijke omgeving die echter nadruk leggen op te bezoeken kroegen en bordelen, of op herinneringen aan vroeger, bijvoorbeeld: Sellin en Veenendaal, 'Een kroegentocht door oud Den Haag' (1988) uit de jaren rond 1630, Bostoën, 'Haarlem vanonder de klapperboom' (1992) waarin de inmiddels te Batavia verblijvende Lourens van Elstland (1643-1698) een droomwan-

Vooraf in liedjes en gedichten bleef het primaat van de natuurwandeling ten koste van de stadswandeling ook later in de zeventiende eeuw nog gelden, al zijn er uitzonderingen zoals de stadswandelingen door Den Haag van Jacob van der Does. Twee voorbeelden zullen dit verduidelijken. Om te beginnen: één van de weinige liedjes die een wandeling door de stad Haarlem bezingen, verscheen in het *Haerlems minneduyffe* (1671). In dit vrij korte gedicht schept de ik-figuur een 'avondt-luchje': hij is klaar met zijn werk en wandelt door de stad om zich te ontspannen. Hij mijdt echter typisch stedelijke bezienswaardigheden zoals de Grote Markt met het stadhuis en de Grote of St. Bavokerk. De wandeling voert langs rustieke plekjes met bijna arcadische tafereeltjes: het Spaarne met zijn bomen aan de walkant, de Koudenhorn waar een zingende stem weergalmt over het water, de Burgwal waar loofbomen hun weldadige schaduw werpen, en de Oude Gracht waar hij stilstaat om naar spel en zang te luisteren. De idylle slaat om in een grap als hij op weg naar huis hoort hoe een vrouw haar echtgenoot voor rotte vis uitmaakt: 'Wech gingh ick, loegh, en hebt verteldt.'⁴⁵

Schepte de wandelaar van het *Haerlems minneduyffe* een avondluchtje in de stad zelf, voor de wandelaar in *Amisfoorts lofkrans* (1694) blijft de stad voortdurend op een afstand. Toch volgt Vondel-epigoon Laurens Bake (ong. 1650-ong. 1702) de standaardthematiek van het stedendicht: hij behandelt achtereenvolgens de oorsprong van de stad, haar omgeving en de deugden van de stadsbewoners. Maar de 'ik' zet geen voet in de stad. Samen met zijn muze wandelt hij door het idyllische ommeland. Hij geeft soms hoogdravende natuurbeschrijvingen waarin de herders en herderinnen niet ontbreken. Vanaf de top van een heuvel beschouwt hij eventjes het uiterlijk van Amersfoort met zijn kerken en gebouwen, maar pas vele verzen later komt hij bij de stadspoort aan. Op dat moment is het gedicht uit:

Dus [=aldus] zong myn Zangnimf, om d'Aloude stad te kroonen,
Met onverwelkbare lof, op helden en herder toonen;
Bevryd van zorg en druk, en buiten Stads gedruis,
En bragt haar Dichter, met den spaden avond, t'huis.⁴⁶

Bakes stedendicht behelst een wandeling door de omgeving, ver weg van alle stress, lawaai en drukte die eigen is aan de bebouwde kom. Op die manier heeft hij niet alleen 'op helden toonen' een epos of heldendicht geschreven – dat wil hier zeggen: een lofzang in verheven stijl –, maar ook 'op herder toonen' een herderdicht. *Amisfoorts lofkrans* is dus een stedendicht in de vorm van een herderdicht. De natuurwandeling heeft het gewonnen van de stadswandeling.⁴⁷

deling maakt door zijn geboortestad waarin hij zich de straten en bewoners herinnert uit ongeveer 1665, toen hij er nog woonde, en Hennin, *De zinnryke gedachten* (1681), p. 35-111 waarin de inmiddels naar Leeuwarden verhuisde predikant Jacob de Hennin door Den Haag wandelt met een vergelijkbare thematiek. Over Van Elstland en zijn wandeling leze men verder: Bostoen, 'De Van Elstlands' (1993), 'Rederijkerij te Batavia' (1992), 'Dat lyckent wel ongs dorp' (1988), 'Nieuw licht' (1988).

⁴⁵ *Haerlems minneduyffe* (1671), p. 76-79. Dit is het enige van de door Grootes, 'Het liedboekje' (1993), p. 105 genoemde gedichten dat door de stad voert.

⁴⁶ Bake, *Amisfoorts lofkrans* (1694), p. 16. Mijn cursivering.

⁴⁷ Over Bake: Stronks, *Stichten of schitteren* (1996), p. 197-303, die zijn opvattingen over het gebruik van mythologie be-

Wandelen door de stad

In de Republiek gingen wandeling en natuur dus samen, maar wandeling en stad zeker niet. Daarin kwam verandering in de stadsbeschrijvingen in proza van de jaren 1660, ongeveer een halve eeuw na Stow en Orlers. In Amsterdam verschenen toen stadsbeschrijvingen door de blijspeldichter Melchior Fokkens en de Duitse letterkundige Philipp von Zesen die zich voor het eerst expliciet op bezoekers aan de Amstelstad richtten en die omwille van dat nieuwe lezerspubliek het idee van een of meer gefingeerde stadswandelingen incorporeerden. Zij beschreven de straten en gebouwen in een geografisch logische volgorde, zonder volledig met de Orlersiaanse traditie te breken.⁴⁸

De *Beschryvinge der wijdt-vermaerde koop-stadt Amstelredam* (1662) van Melchior Fokkens was blijkens de titelpagina bestemd voor alle inwoners en 'alle liefhebbers, die genegen zijn deze Stadt met kennis te besichtigen.' Het boek was daarom dun, in een handzaam formaat uitgegeven, en besteedde opvallend weinig aandacht aan de geschiedenis en stadsregering, maar juist veel aan het schetsen van de plattegrond en het beschrijven van het uiterlijk van de gebouwen. Bovendien geeft Fokkens praktische informatie over de grachten, pleinen en straten, waar bepaalde neringen zijn geconcentreerd of waar beurtschepen en postdiensten opereren.⁴⁹ Zijn schatplichtigheid aan de traditie (waarnaar hij in zijn voorrede ook verwijst) blijkt uit de traditionele dieldeling die hij toepast: hij opent met korte uiteenzettingen over de oorsprong van de stad, haar ligging aan het water, en haar geschiedenis. Hij besluit met beschouwingen die 'Amsterdams groote heerlijkcheyt' moeten bewijzen door vergelijkingen te trekken met Rome

handelt (waarvan Bake veel gebruik maakt in zijn stedendicht); NNBW, dl. 2, kol. 79–81. Bijna 90 jaar eerder had Justus Lipsius de stad Leuven op een vergelijkbare manier beschreven. Zijn boek is een stadsbeschrijving in proza die is gefundeerd op grondig bronnenonderzoek. Het is gegoten in de vorm van een gesprek dat de geleerde al wandelend voert met vier van zijn leerlingen. Net als bij Bake wandelt men niet door de stad, maar door het stedelijke ommeland. De gesprekspartners zien de stad alleen van een afstand. Papy, 'The use of medieval and contemporary sources' (2002); Lipsius, Leuven, ed. en vert. Papy (2000).

48 Behalve in Amsterdam, vinden we in de jaren 1660 de koppeling van een stadswandeling met toeristische motieven ook in Jacob van der Does' lange stedendicht 'sGraven-hage (1668), dat in hoofdstuk 2 ter sprake kwam. Van der Does merkt op (p. 6) dat hij zich verplicht heeft gevonden om met zijn beschrijving 'ieder op te wekken | Die hier niet is geweest, om hier na toe te trekken: | Of die der is geweest te thoonen, hoe 't in 't kort | Heeft toegenomen, en noch daeglijcx grooter wordt.' De idee van een stadswandeling was onder meer ontleend aan reisgidsen, die soms de vorm kregen van reisverslagen door de regio: de *Wegh-Wyser* [...] door Vranckryck (1647) bestaat bijvoorbeeld uit een verslag van vijf reizen die de lezer meenemen op een rondreis door Frankrijk, beginnend en eindigend in Straatsburg. Parival, *Les délices de la Hollande* (1651) had zijn wandelingen en tochtjes over het platteland en naar de Hollandse steden eveneens voor bezoekers opgenomen, aanvankelijk buitenlandse studenten in Leiden, maar in latere edities bediende zijn boek een breder toeristisch publiek: Van Strien-Charadonneau, 'Leiden' (2006).

49 Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam' (1998), m.n. p. 110–111; Van Melle, 'Waar vindt men uw's gelijk' (1997), p. 272–275; Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985), p. 223. Zij noemen het werk terecht een gids en wijzen op de overwegend topografische informatie en op het zakformaat. Fokkens' concentratie op 'de uyerlijke hoedanigheyt' in plaats van op de geschiedenis en regering, was Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam* (1693), fol. *2r al opgevallen. Ik baseer me op de eerste en tweede druk van Fokkens' tekst. De derde druk (1664) was grondig herzien en blijkens de titelpagina door 'verscheyde Liefhebbers te zamen gesteld'. Volgens NH 97, waren dat mogelijk Tobias van Domselaer en Isaac Commelin. NH wijst op de grote overeenkomsten met de teksten in Van Domselaers verzamelbundel *Beschryvinge van Amsterdam* (1665) die al snel bij dezelfde uitgever, Marcus Willemsz Doornick (fl. 1658–1702), zou verschijnen met hoofdstukken van onder meer Commelin en Van Domselaer zelf.

en Parijs. Vooral voert hij allerlei bewijzen aan voor het uitgebreid beschreven bestuur van de stad, dat met de best mogelijke instellingen en wetten de handel bevordert, de interne vrede bestendigt, en het stedelijke leven oliet en smeert.⁵⁰ De kern van het boek, ruim twee derde van het totaal, is echter gewijd aan 'de gedaante der Stadt'.⁵¹ Hier begint Fokkens met een verkenning van de stedelijke ruimte in de vorm van een aantal wandelingen, die hem over het Damrak voeren, langs het IJ, en in een zigzagbeweging door de stad over de grachten en dwarsgrachten; ten slotte noemt hij, beginnend op de Dam, ook de belangrijkste straten en verkeersaders.⁵² Tijdens die verkenningstocht beschrijft hij kort en bondig wat de wandelaar aan bezienswaardigheden tegenkomt en wijst hij vooruit naar de uitgebreidere besprekingen die op de wandelingen volgen. Die besprekingen zijn dan weer op traditionele wijze gerangschikt in wereldlijke gebouwen, kerken, en overige bezienswaardigheden.⁵³

De combinatie van stadswandelingen met informatie over (het uiterlijk van) de gebouwen werd verder doorgevoerd door Philipp von Zesen, wiens *Beschreibung der Stadt Amsterdam* (1664) weleens de eerste 'Baedeker' van Europa is genoemd (afb. 37). Zijn autobiografische roman *Adriatische Rosemund* (1645), die zich grotendeels afspeelt in Amsterdamse en Utrechtse patriciërshuizen, was beïnvloed door Van Heemskerks *Batavische arcadia* (waarin eveneens feitelijke informatie in een fictionele vertelling wordt ingelast).⁵⁴ Ook Von Zesen schreef voor bezoekers aan de Amstelstad, vooral voor een

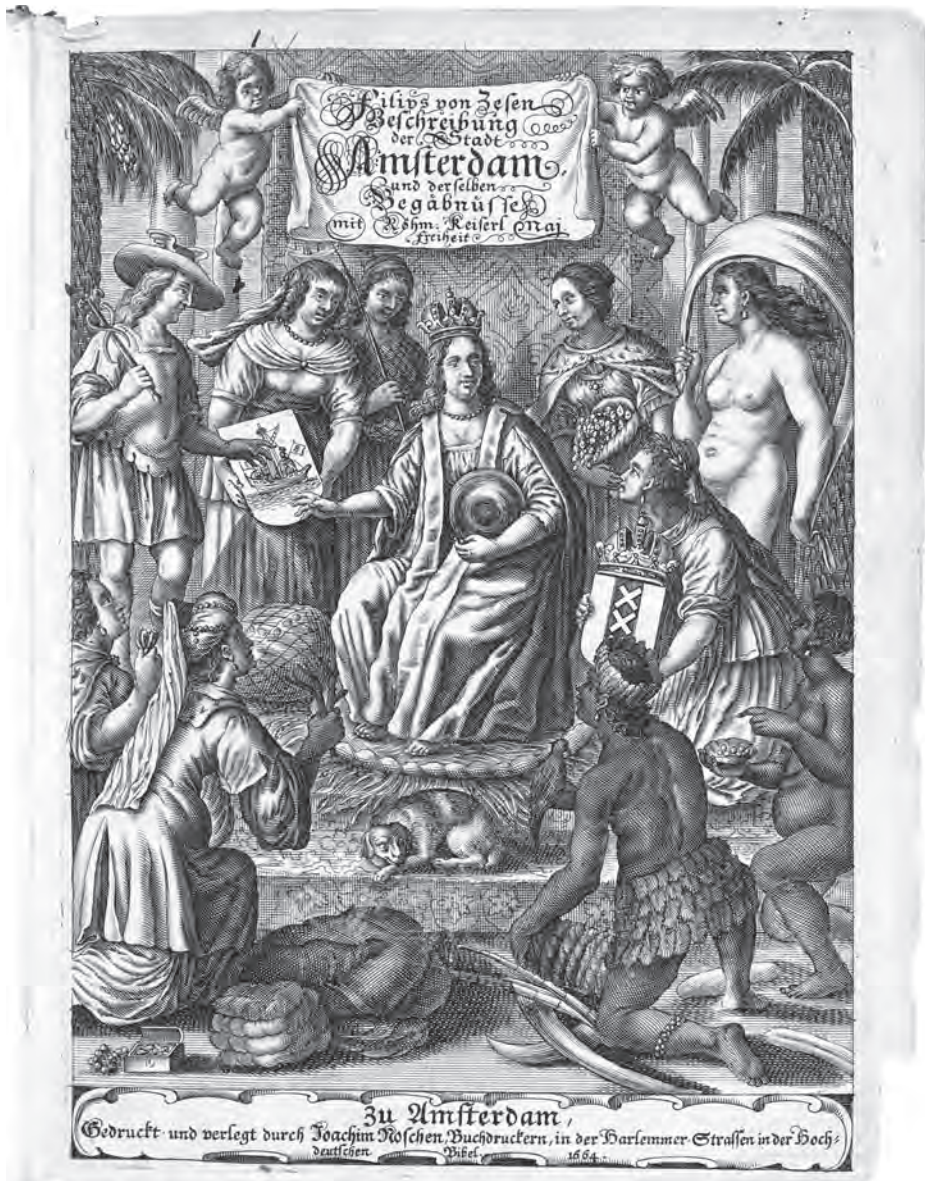
50 Fokkens, *Beschrijvinge* (1e dr., Doornick, 1662), p. 1-48 en 312-344 met op p. 317-318: 'Nu zullen wy ordentlijk verhalen hoe deze Stadt loffelijk geregeert wordt, welke bestieringe veroorzaakt de goede welvaert, en geruste wooninge dezer inwoonderen.' De vergelijkingen met Rome en Parijs, en de lof op het Amsterdams bestuur zijn in de tweede druk uitvoeriger: Fokkens, *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam* (2e dr., Doornick, 1662), p. 312-353.

51 Fokkens, *Beschrijvinge* (1e dr., Doornick, 1662), p. 58.

52 Fokkens, *Beschrijvinge* (1e dr., Doornick, 1662), p. 58-99. De wandelingen langs het IJ, over de grachten en de dwarsgrachten beginnen bij of in de buurt van de Haarlemmerpoort. Op p. 92-98 doorloopt hij 'de voornaamste straten', beginnend bij de Dam, zonder deze noodzakelijkerwijs in de vorm van een wandeling met elkaar te verbinden. Hij concludeert op p. 98-99: 'Heel kort hebben wy nu de Stadt deur loopen, maar veel niet genoemd, alleen de aanzienlijkste en voornaamste plaatsen hebben wy beschreven.' Uit nader onderzoek zal moeten blijken of dit dezelfde routes zijn als ambtenaren toepasten voor hun belastingregisters.

53 Fokkens, *Beschrijvinge* (1e dr., Doornick, 1662), p. 99-186 (de wereldlijke gebouwen, beginnend op de Dam), 186-239 (de kerken), 239-250 (de instellingen met betrekking tot 'de oeffeninge der harssenen, des verstants, tot de oeffeninge der lichamen' (p. 242), met name de scholen, doelen, wapenhuizen en de schermeschool, en voor het topografische gemak gelijk maar de bij de schermeschool gelegen klokgieterij, steenhouwerij en stadsschouwburg), 251-286 ('alle de Godts-huyzen' en andere sociaal-maatschappelijke instellingen zoals de werkhuizen), 286-312 (een trits andere instellingen, zoals de markten, doolhoven en de vroegere kloosters en kapellen). Deze thematische ordening past hij toe 'om dat de Lezer met vermaek leeze, en geen verdriet ontfange in 't bezichtigen van onze wijtluchtige Stede Amstelredam' (p. 99).

54 Zie de moderne edities met commentaar van Van Ingen (2000) en Gellinek (1988) en lees verder Esser, 'Gelehrte in der Stadt' (2006), p. 332-335; Van Ingen, 'Philipp von Zesens Beschreibung' (2005); Esser, 'Schwierige Vergangenheit' (2003); Van Ingen, 'Toverij en ketterij' (2002); Van Melle, 'Met Philipp von Zesen' (1997); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985), p. 223-224; Van Ingen, Philipp von Zesen (1970), p. 89-90; Schönle, *Deutsch-Niederländische Beziehungen* (1968), p. 142-146; Bientjes, *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender* (1967), p. 252-253; Bouman, *Philipp von Zesens Beziehungen zu Holland* (1916), p. 66-72. Von Zesen, *Europas erster Baedeker*, ed. Gellinek (1998), p. x-xii vermoedt dat Von Zesen eindredacteur was van een serie van vijf teksten die door verschillende medewerkers in het Duits waren vertaald voor uitgever Joachim Nosche (fl. 1645-1683); Von Zesen zou alleen de auteur van de voorrede en de narede zijn geweest. Over de *Adriatische Rosemund*, de eerste moderne Duitse roman, en de beïnvloeding door Van Heemskerks *arcadia*, onder meer in het inlassen van historische verhandelingen in het verhaal: Van Ingen, 'Toverij en ketterij' (2002), p. 183 en 186; Frijhoff en Spies, *1650* (1999), p. 586-588; Van Ingen, *Holländisch-deutsche Wechselbeziehungen* (1981), m.n. p. 16;

Afb. 37 Titelpagina van Philip von Zesens beschrijving van Amsterdam (1664).

Duitstalig publiek: in zijn voorrede aan de 'Amstelinnen' (de dochters van de Amstel) verklaart hij dat hij Amsterdams roem wil verspreiden opdat reizigers 'angelokket würden, Euch, samt eurer Stadt, in eurem schmukke zu schauen.'⁵⁵ Hij verdeelde zijn

Van Ingen, 'Philipp von Zesens Adriatische Rosemund' (1972).

55 Von Zesen, *Beschreibung* (1664), fol. A4r-v.

werk in vijf boeken die net als bij Fokkens de traditionele driedeling volgen. In tegenstelling tot zijn voorganger besteedt hij echter uitgebreid aandacht aan de geschiedenis van de stad (in de eerste twee boeken) en giet hij de gehele topografische sectie (ruim de helft van het totaal) in de vorm van twee zeer uitgebreide stadswandelingen: de eerste kloksgewijs langs de rand van de stad en de andere dwars erdoorheen, beide beginnend en eindigend bij of vlakbij de Haarlemmerpoort (waar ook Fokkens' wandelingen waren begonnen). Hij geeft nauwkeurig aan hoe hij loopt, noemt altijd de belangrijkste straten en grachten die hij tegenkomt, en staat voortdurend stil bij de bezienswaardigheden die hij nu eens kort en dan weer uitgebreid bespreekt.⁵⁶

Het lijkt erop dat er in de eerste twee stadsgidsen van Amsterdam bewust werd gekozen voor een ander structuurprincipe dan in de traditionele stadsbeschrijvingen gebruikelijk was. Dat mechanisme was ook in werking in Londen en Parijs. Als eerste gids voor de Engelse hoofdstad geldt *The Present State of London* (1681) door de dissenter Thomas de Laune (1635-1685). Dit boek verscheen in handzaam duodecimoformaat en groepeerde de informatie 'in a method wholly new', waarbij de auteur zich afzette tegen de wandeltraditie die was begonnen bij Stow. Hij koos voor een systematische benadering met veel alfabetische lijsten. Bovendien richtte hij zich conform de titel op 'the Present State of this City' met slechts een beperkte hoeveelheid historische informatie.⁵⁷ Rond deze tijd begonnen in Londen ook alfabetische adresboeken te verschijnen.⁵⁸ De eerste op bezoekers gerichte gids voor Parijs zette zich niet af tegen een

56 De eerste wandeling op p. 167-222 en de tweede op p. 222-370. Van Melle beschrijft de eerste wandeling en geeft ook een kaartje met het traject. Op de stedelijke bestuursvorm gaat Von Zesen overigens niet diepgaand in (p. 371-386). Het idee van dergelijke stadswandelingen werd overgenomen door onder andere *Les délices de Leide* (1712) dat aldus Smith, 'Wandelen' (2006), p. 187, was bestemd 'voor het praktisch gebruik van de toeristische wandelaar' en geschreven door Jean de la Faye (ong. 1670-1738?). De kern van dit boek bestaat uit een aantal stadswandelingen, die beginnen bij de Witte Poort, waar de trekschuiten uit Den Haag en Delft aankwamen. Er wordt ook aandacht besteed aan voor de bezoeker nuttige informatie, zoals herbergen en jaarmarkten. Tevens verschenen er stadswandelingen in de vorm van burleske gedichten: Le Jolle, *Description de la ville d'Amsterdam* (1666). De verteller geeft een toeristische rondleiding van maandag tot en met zaterdag. 's Ochtends komt hij de bezoekers in hun herberg wekken (en scheldt hen dan uit omdat ze nog slapen) en 's avonds neemt hij weer afscheid. De gids geeft allerlei geestig commentaar, maar toch ook nuttige informatie. Maandag is bijvoorbeeld geheel gewijd aan een bezoek aan het stadhuis. Het gedicht is opgedragen aan de heren die de Amsterdamse grachten onderhouden, want de stad is gemaakt van de smerigheid die in de grachten drijft (p. 317): 'Amsterdam, quoy qu'on la louë, l'Est faite de merde & de bouë'.

57 Lees hierover Webb, 'Guide books' (1990); Harris, 'London guidebooks' (1984). Howell, *Londinopolis* (1657) volgde nog het Stowiaanse model van een wandeling met randwerk. Merritt, 'The reshaping of Stow's Survey' (2001), p. 69-72 en Manley, *Literature and Culture in Early Modern London* (1995), p. 165 vergelijken De Laune met Stow. Een 'Historical Account' is opgenomen als appendix, maar in de beschrijving zelf speelt de geschiedenis een ondergeschikte rol. De Laune sluit overigens wel aan bij de traditie: hij opent plichtsgetrouw met een kort hoofdstuk over de oudheid en naam van de stad en een hoofdstuk over haar ligging, in totaal niet meer dan vijf bladzijden. De meeste ruimte werd vervolgens ingenomen door een zoo bladzijden tellende verhandeling over de 'Increase, Magnitude, Publick Structures, and number of Inhabitants', systematisch verdeeld in secties over de verschillende soorten instellingen en gebouwen, die zijn opgenomen in alfabetische volgorde. Het vierde hoofdstuk behandelt het wereldlijke en religieuze bestuur en het laatste gaat uitgebreid in op de Londense handel, onder meer met lijsten van de gildes en een uitputtende bespreking van de post- en vervoersdiensten (met alfabetische lijsten van bestemmingen en lijsten met de tarieven en reglementen). De Laune sluit zijn boek af met 'An Historical Account of the most Memorable Wars, Tumults, Fires, Epidemical Diseases, Rarities, Accidents, &c. that have happened in the City of London: Briefly abstracted from Ancient and Modern Writers' (p. 443), maar niet in chronologische volgorde, en een appendix met de namen van de stadsbestuurders (p. 475-478).

58 Het eerste specimen verscheen in 1677 onder de veelzeggende titel *A Collection of the Names of the Merchants Living in and about the City of London*. Corfield, 'Giving directions to the town' (1984); Goss, *The London Directories* (1932).

wandeltraditie, maar juist tegen de geleerde *antiquités*; daarom koos Germain Brice (1652-1727), die zelf toeristische rondleidingen door de stad verzorgde, voor de wandeling als ordeningsprincipe.⁵⁹ Zijn *Description nouvelle de ce qu'il y a plus remarquable dans la ville de Paris* (1684) richt geheel en al op buitenlanders die Parijs bezoeken als onderdeel van hun *grand tour*. Net als zijn Londense tegenhanger laat Brice al te veel details en historische informatie achterwege en verwijst hij zijn lezers daarvoor naar de beschikbare antiquarische stadsbeschrijvingen ('il est fort peu necessaire à un Etranger de sçavoir ces sortes de choses') maar geeft hij wel beschrijvingen van bijzondere gebouwen ('ils aimeront bien mieux sans doute la description d'un Cabinet, d'une Bibliotheque ou d'un Appartement bâti à la moderne, que la lecture des Epitaphes').⁶⁰

Leidse geheugenplaatsen

In de Republiek volgde het chorografische betoog in lands- en stadsbeschrijvingen dus geen topografisch, maar een thematisch patroon. Zo'n thematische aanpak is bij uitstek geschikt om op systematische wijze een stedelijk zelfbeeld te formuleren, veel meer dan bijvoorbeeld een chronologische geschiedenis of een wandeling door de straten en wijken. In tegenstelling tot Stow, die zich meer richt op een ontdekkingsreis door Londen dan op het formuleren van een positief zelfbeeld, en die meer geïnteresseerd is in zijn eigen ervaringen en nostalgische overpeinzingen dan in het verschaffen van een verhaal waarin een deel van de stadsgemeenschap zich kan herkennen, formu-

59 Over Brice en zijn boek: Sohn, 'Mehr als 2000 Jahre Pariser Stadtgeschichte' (2001), p. 217-218; Chabaud, 'Les guides de Paris' (2000), p. 95-96; Chabaud, 'Images de la ville' (1998), p. 340-341. Ik laat Georges Dechuyes' *Le guide de Paris* (1647) buiten beschouwing. Deze gids was geheel gevuld met strikt alfabetische lijsten (zonder commentaar) van straten, bruggen, pleinen, scholen, hotels, postdiensten enz. De informatie was bestemd voor het gemak van de bezoeker, zoals de titelpagina vermeldt: 'pour la commodité des Estrangers et de ceux qui ont des procez et des affaires.'

60 Brice, *Description nouvelle* (1684), fol. A3r-v. Het is niet mijn bedoeling om de verdere ontwikkeling van de (toeristische) stadsgids in de Republiek te volgen, maar wel moet hier worden geconstateerd dat dergelijke voor bezoekers bestemde werken in de loop van de achttiende eeuw steeds populairder werden, de traditionele trits geschiedenis-topografie-bestuur grotendeels achter zich lieten, en zowel een alfabetische (bijvoorbeeld *Guide de la Haye*, 1705), thematische (bijvoorbeeld *Wegwyzer door Amsterdam*, 1713) als topografische (d.w.z. volgens een wandeling gestructuurde, bijvoorbeeld *Les délices de Leide*, 1712) ordening konden hebben. Zelfs het arcadische procédé kwam voor, waarin een dialoog tijdens een rondwandeling het kader vormt: zie Groot, 'Achttiende-eeuwse arcadia's' (1985), p. 248 voor een niet-gerealiseerd plan van een arcadia over de stad Rotterdam, en *Le guide d'Amsterdam* (1701) voor een vroeg voorbeeld van een gepubliceerde stadsgids in dialoog- en wandelvorm. De nadruk ligt niet overwegend op de oudheden en de geschiedenis (zoals in arcadia's), maar op de contemporaine topografie en de voor bezoekers nuttige en praktische informatie, bijvoorbeeld over de verschillende religies die men in de stad aantreft, hoe de posterijen werken, of welke in- en uitvoerrechten er op verschillende producten in de Verenigde Provinciën moeten worden betaald. Ten slotte verschenen er ook platenboekjes in het Nederlands en Frans, waarschijnlijk voor het eerst in de jaren 1660 bij uitgever Marcus Willemsz Doornick. Van Bleyswijck was op zoek naar dat platenboekje van Doornick, dat de enig beschikbare uitgave was 'van de gebouwen van Amsterdam' en dat bij de uitgever zelf te verkrijgen was voor 1 gulden, zoals blijkt uit een brief van Jan van Wieringen aan de Delftse stadsbeschrijver d.d. 14 oktober 1675 (GAD 1e afd. 902). In latere edities (die verschenen bij andere uitgevers) werden de afbeeldingen voorzien van commentaar in het Nederlands en Frans en van een wegwijzer met lijsten van de straten en grachten: *Alle de voornaamste gebouwen der wydvermaarde koopstad Amsterdam* (z.j.=niet voor 1682) en *Beknopte beschryving van alle de voornaamste gebouwen der wydvermaarde koopstad Amsterdam* (1713), (1741) en (1749). Lees hierover: Van Eeghen, 'Illustraties van de zeventiende-eeuwse beschrijvingen' (1974) en 'Petrus Schenk' (1974); NH 104.

leert Orlers heel bewust een stedelijk zelfbeeld.⁶¹ Dit hangt hij op aan een aantal thematische zwaartepunten en aan een ethisch profiel van de burgers.

De thematische zwaartepunten, die we als *lieux de mémoire* of 'plaatsen van herinnering' kunnen beschouwen,⁶² hangen thematisch met elkaar samen en komen voor iedereen die bekend is met Leiden allerm minst als een verassing: het beruchte beleg en ontzet, de beroemde universiteit en de bloeiende lakennijverheid. Niet alleen ruimt Orlers voor deze onderwerpen de meeste ruimte in, ook zijn het vooral deze onderwerpen die met kopergravures worden geïllustreerd. Het beleg en ontzet van 1573-1574 is daarbij ongetwijfeld het kernpunt. Waar Pontanus de geschiedenis van Amsterdam plaatst in het kader van de geschiedenis van Holland, ingedeeld volgens de regerende graven en gravinnen, is Orlers' chronologische geschiedenis een opeenvolging van de belegeringen van de stad, culminerend in het ontzet van 3 oktober. Dit onderwerp vult bijna een kwart van het boek, krijgt bijna de helft van de illustraties en heeft een eigen woord vooraf.⁶³ Bovendien convergeren Orlers' zwaartepunten tot een samenhangend verhaal met 1574 als draaipunt – een verhaal dat bovendien de uniciteit van de stad uitmaakt. De stedenbouwkundige geschiedenis van de stad, met haar opvallend aantal stadsvergrotingen, is te danken aan de bloei van de lakennijverheid, waarmee – zo meldt Orlers – twee derde van de Leidenaars zijn brood verdient.⁶⁴ De ontwikkeling van deze nijverheid plaatst Orlers in het feitelijke en symbolische kader van het beleg: vóór 1574 was de oude nijverheid kwijnende, na 1574 introduceerden Zuid-Nederlandse immigranten de succesvolle nieuwe draperie (afb. 38).⁶⁵ De universiteit, ten slotte, is aan Leiden gegeven als compensatie voor het tijdens de belegering geleden leed.⁶⁶

61 Deze thematische opzet is bij uitstek geschikt voor het formuleren van een stedelijke identiteit. Voor Frankrijk is er bijvoorbeeld op gewezen dat er steeds minder 'antiquités' of thematische stadsbeschrijvingen verschenen omdat deze een stedelijke identiteit formuleerden, gegrondvest in de monumenten en instellingen, die steeds minder paste bij de monarchale, centralistische politiek: Dolan, 'L'identité urbaine et les histoires locales' (1992); Ballon, *The Paris of Henri IV* (1991), p. 247-249.

62 Over *lieux de mémoire*: Wesseling, *Plaatsen van herinnering* (2005); Van Sas, 'De vaderlandse herinnering' (1995); De Boer en Frijhoff (red.), *Lieux de mémoire* (1993).

63 Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers schetst Leiden' (2001). De voorrede in Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 327-328. In de drempeldichten die Daniël Heinsius (fol. *4r-**2r) en Petrus Scriverius (fol. **2v-***1v) schreven staat het beleg en ontzet eveneens centraal – voor andere onderwerpen is nauwelijks aandacht. Ook Ampzing had de belegering uit de jaren 1570 tot een van de kernpunten van zijn stedenlof gemaakt (zie bijvoorbeeld Dorren, *Eenheid en verscheidenheid* (2001), p. 195-202; Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993), p. 278-279). Omdat Amsterdam aan Spaanse zijde was gebleven, moest Pontanus grotendeels aan de recente oorlogshandelingen voorbijgaan (Esser, 'Schwierige Vergangeneit' (2003); Van Nierop, *Het foute Amsterdam* (2000); Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 106). Het beeld dat Pontanus presenteert is mijns inziens dan ook niet geënt op de deugdzaamheid van de bevolking, waarop Orlers en Ampzing vooral de nadruk lijken te leggen, maar op de macht van de stad die als handelsmetropool het oude Rome en ook het moderne Venetië en Antwerpen evenaart en zelfs overtreft. Het zijn de regeringsinstellingen, de prachtige gebouwen en de bloeiende zeevaart die breed worden uitgemeten en het beeld van een rechtvaardig bestuurde, rijke en ondernemende handelsstad met een grote macht in Holland moeten bewerkstelligen. Daarbij contrasteerde Pontanus het onaanzienlijke en vrij recente begin met de pas verworven, grote bloei.

64 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 26-33 en 195 (over het belang van de lakennijverheid).

65 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 176-194.

66 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 129. Hiermee sloot Orlers ongetwijfeld aan bij het heersende stedelijke zelfbeeld dat door de bestuurselite werd gepropageerd. Hoewel Leidens reputatie vooral lijkt te hebben berust op de universiteit, werd het zelfbeeld meer bepaald door de lakennijverheid, volgens: Stapel, 'Tuyn van heel Holland' (2006). De rol die het beleg en ontzet in beide gevallen heeft gespeeld, valt evenwel niet te onderschatten. Juist het beleg en ontzet werd

Afb. 38 Ontwerp voor een gebrandschilderd raam door Isaac Claesz van Swanenburg (1602). Vader Tijd stelt de Nieuwe Nering voor aan de stedenmaagd. Die lijkt met haar lichaamstaal de Oude Nering af te wijzen.

Orlens zet dit door hem geschetste zelfbeeld bewust af tegen de andere Hollandse steden. Met nadruk noemt hij zijn boek een beschrijving van de stad Leiden in *Hollandt*⁶⁷ en plaatst hij de stad precies in het midden van het gewest⁶⁸. Bovendien toont hij aan dat Leiden een van de oudste en misschien zelfs de oudste stad in Holland is, en dat het in ieder geval ouder is dan haar belangrijkste concurrenten Dordrecht en Haarlem.⁶⁹ De stad heeft

door toneelstukken, dichtwerken, schilderijen, wandtapijten, verwijzingen op de nieuwe gevel van het stadhuis en een jaarlijkse vrijmarkt in stand gehouden als het centrale, cohesie bevorderende element in het stedelijke zelfbeeld. Vergelijkbare opmerkingen maakt ook Groenveld, 'Epiloog. Het beeld van Leiden' (2003). Men denke bijvoorbeeld aan de talloze toneelstukken over het beleg en ontzet: Bordewijk, *Lof zij den helden* (2005); Meijer Drees, 'Burgemeester van der Werf' (1992); Hogendoorn, 'Leiden in last op de planken' (1968). Hierover ook gegevens bij: Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers schetst Leiden' (2001). Over de jaarmarkt en vieringen van het ontzet leze men onder meer: Moerman en Van Maanen, *Leiden, eeuwig feest* (1986), en over de rol van de rederijders in dergelijke feestelijkheden: Van Boheemen en Van der Heijden, 'De verlossinghe van die stede' (1994). Zie ook n. 126.

67 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 1, 277 en 329.

68 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 3.

69 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 13-14, 34, 59 en 279.

ook altijd behoord tot de rijkste steden van het graafschap en doet heden ten dage alleen voor Amsterdam onder als het gaat om de bijdrage aan ‘ghemeene s’Lands middelen’.⁷⁰ Verder is de stad op Amsterdam na de grootste van Holland,⁷¹ en ook de gunstige ligging, het goed geordende straten- en grachtenpatroon, en de pracht van de gebouwen hoeven niet te wijken voor die in andere Hollandse steden en overtreffen ze daarin zelfs.⁷² Iets dergelijks geldt tevens voor de beroemde mannen.⁷³ Ook wat betreft de liefdadigheid hebben de Leidenaars zich meer dan in de buursteden beziggehouden met het stichten van particuliere hofjes.⁷⁴ En van de universiteit roemt hij meer dan eens het nut voor Holland en Zeeland, zelfs voor de daarbuiten gelegen steden en landen.⁷⁵ Voor die universiteit is de stad bovendien bij uitstek geschikt als vestigingsplaats, meer nog dan koopsteden als Amsterdam en Rotterdam, vanwege de relatieve rust en de talloze recreatieve mogelijkheden om de door het studeren vermoeide zinnen te laten verpozen.⁷⁶

Een ethisch profiel

Het is belangrijk te constateren dat tot dat zelfbeeld ook een ethisch profiel hoort. Het schetsen van een dergelijk profiel hoorde niet tot het standaardrepertoire van de apodemische stadsbeschrijvingen, maar was vooral geïnspireerd op de traditie van de stedenlof. Die was, zoals we in een eerder hoofdstuk zagen, volgens de redenaar Quintilianus gebaseerd op de lof van personen, aangevuld met zaken die specifiek voor steden zijn. In grote lijnen moest dan niet alleen het voor steden specifieke onderwerp ‘ligging’ worden behandeld (de topografie), maar ook de aan de personenlof ontleende stichting van de stad (de geboorte) en de burgers (de kinderen). Volgens retorici zoals de vierde-eeuwse Menander en de zestiende-eeuwse Julius Caesar Scaliger moesten deze burgers worden beoordeeld volgens de vier kardinale deugden: verstand (*prudentia*), rechtvaardigheid (*justitia*), dapperheid (*fortitudo*) en gematigdheid (*temperantia*). Aangezien de aanwijzingen voor het gebruik van deze deugden vooral kwamen van de stedenlof en niet van de reiskunde, is het niet verwonderlijk dat juist in de Haarlemse beschrijving van Samuel Ampzing uit 1628, in essentie een stedendicht aangevuld met historisch materiaal in proza, veel aandacht is voor deugden en deugdzaamheid, terwijl dit voor Pontanus, die voornamelijk het choroграфische model volgt, veel minder belangrijk is. Terwijl Ampzing een gedeelte van zijn tekst structureert volgens de deugden die de Haarlemmers zouden hebben (zoals we zagen in hoofdstuk 2), moeten

70 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 34-36.

71 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 36.

72 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 36-37 en 208.

73 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 208.

74 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 105 en 111.

75 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 129 en 142, zie ook 156 en 172-173 voor het Statencollege. De lakennijverheid – niet exclusief voor de stad – wordt niet tegen de buursteden en –landen afgezet, hoewel Orlers vermeldt dat de producten van de Leidse nijverheid naar andere steden en landen worden geëxporteerd; dit wordt vooral afgeschilderd als nuttig voor de stad zelf (p. 198).

76 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 38. Zie n. 41.

we bij Orlers door het hele boek bladeren om de deugdcatalogus te achterhalen die hij aan de Leidenaars toeschrijft.⁷⁷

Het beeld van deugdzzaamheid dat Orlers schetst, is enerzijds gekoppeld aan de cardinale deugden uit de neostoische moraalfilosofie – en zoals we in de volgende paragraaf zullen zien ook aan de drie christelijke deugden – en anderzijds is het verbonden aan de zwaartepunten van zijn betoog.

We beginnen bij de wijsheid, die onderdeel was van de overkoepelende deugd *prudentia*. Deze moest onder meer blijken uit de beschrijving van één van de zwaartepunten: de universiteit met haar bijbehorende instellingen.⁷⁸ Hier benadrukt Orlers het grote nut voor de stad, het gewest en de hele Republiek en legt hij uit dat dat nut moet worden toegeschreven aan ‘de vlijdt ende neersticheyt’ van de studenten en docenten, die ‘wijsheydt ende verstant’ kweekt alsmede ‘alle Christelicke deuchden’, die hier overigens niet worden uitgewerkt.⁷⁹ Hieraan moeten nog de *virii illustres* worden toegevoegd, waartoe Orlers niet alleen de geleerden, maar ook de vorsten en de schilders rekent. Uit de bespreking van de vermaarde mannen blijkt namelijk dat Leiden zich al mocht beroemen op een groot aantal wijzen en geleerden, toen de academie nog niet was gesticht.⁸⁰

Maar wijsheid is niet alleen een zaak van individuen, die blijkt uit het aantal beoefenaars van de wetenschappen. De retorica en ethica leren ons dat het ook betrekking heeft op de samenleving en het stadsbestuur – *prudentia* als verstandige aanpak van het bestuur in plaats van persoonlijke wijsheid –, wat kan blijken uit de uitstekende wetten die de overheid uitvaardigt.⁸¹ Ook dit *prudentia*-concept werd verbonden aan een zwaartepunt: de lakennijverheid. Vooral de talloze keuren en ordonnanties die de nering stimuleerden en reguleerden, zijn Orlers’ getuigen van deze wijsheid van het ‘burgherlyck leven’.⁸² Hij citeert er vele en laat niet na voortdurend te wijzen op ‘de naerstighe toesicht ende sorghe vande Magistraten’ die weten ‘datter gheen Neringhe ofte handelinghe bestendich oft gheduyrich can blijven, ofte ten zy sake datmen die onderhoudt met goede ofte bondighe Wetten, Keuren ende Ordonnantien’.⁸³

77 Soms wijdden ook stadsbeschrijvers een aparte sectie van hun boek aan de goede karaktereigenschappen van de burgers en inwoners, zoals Dirk van Bleyswijck deed in het besef dat ‘De edifitien ofte gebouwen, noch Wallen en grachten sonder de Burgers, en maecken geen welstand van een Stad, maer d’Inwoonders alleen zijn de ziel en behoudenis van de selfde, daer in tegendeel de gebouwen, wallen en muiren sonder d’inwoonders geconsidereert, niet meer dan een woeste plaetse ofte graf-stede soude zijn.’ Van Bleyswijck, *Beschryvinge der stadt Delft* (1667–1680), p. 683.

78 Orlers, *Beschryvinge* (1614), p. 128–176. De bijbehorende instellingen zijn het Statencollege en het Waalse College.

79 Orlers, *Beschryvinge* (1614), resp. p. 142, 142 en 172.

80 Orlers, *Beschryvinge* (1614), p. 208–276. Orlers maakt dit punt op p. 208. Over de *virii illustres* bij Orlers leze men onder meer Sluijter, *Vernedering over de schilderijenproductie* (2003); Verbaan, ‘Jan Janszoon Orlers schetst Leiden’ (2001).

81 De tweedeling in individuele wijsheid en bestuurlijke verstandigheid wordt genoemd door Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), p. 69 en Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), III.5, 23–24. Orlers wijst bij zijn bespreking van de universiteit, de *virii illustres* en de textielnijverheid op verschillende vormen van *prudentia*: de individuele wijsheid wordt aangetoond aan de hand van de universiteit en de geleerde mannen, terwijl de bestuurlijke verstandigheid blijkt uit de uitstekende wetgeving, vooral inzake de textielnijverheid. Orlers, *Beschryvinge* (1614), p. 128–176 (universiteit met bijbehorende instellingen), 176–198 (nijverheid) en 208–276 (*virii illustres*).

82 Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), III.5, 23.

83 Orlers, *Beschryvinge* (1614), p. 181. Hij citeert keuren en ordonnanties op p. 122 en 176–198.

Een tweede kardinale deugd waar Orlers met nadruk op wijst en die hij verbindt met één van de Leidse geheugenplaatsen, is dapperheid of *fortitudo* en het daaronder ressorterende concept van 'trouw'. Beide blijken volgens de theorie in tijden van oorlog en tegenspoed.⁸⁴ Als Orlers het beleg en ontzet van 1573-1574 bespreekt, wijst hij dan ook voortdurend en nadrukkelijk op de Leidse 'vroomheyt ende stantvasticheyt'.⁸⁵ Vooral op drie punten wil hij de aandacht vestigen, zo vertelt hij in de aparte inleiding op het lange hoofdstuk over dit onderwerp. Het eerste is de standvastige reactie (lees: trouw aan Oranje) van het stadsbestuur op de brieven van de Spaanse legeraanvoerder en de Leidse glippers (dat zijn uitgeweken burgers), die de stedelijke overheid opriepen tot capitulatie. Het tweede is de *moed* waarmee de stadsbevolking guerrilla-aanvallen ondernam op de belegeraars. Orlers vertelt dat zij zo graag wilden vechten dat de overheid hen in bescherming moest nemen en verdere guerrilla-aanvallen officieel verbod. Het derde punt diende ten slotte om het beeld van de Leidse trouw en moed te versterken, door te wijzen op de grote 'hongher, kommer, ende ellende' waaronder allen die in de stad verbleven, hadden geleden en waaraan niet minder dan 6.000 zielen waren bezweken (afb. 39a en b).⁸⁶

Toch noemde Orlers de 'groote murmuratie' die door de hongersnood en het uitblijven van het ontzet in de stad was ontstaan. Sommigen pleegden zelfs 'verborghe ne aenslaghe' en waren ten stadhuize verschenen om voedsel op te eisen. Enkele bestuursleden begonnen te wankelen en verkondigden dat de Spaanse legeraanvoerder bij een eventuele capitulatie wel genade zou tonen. Toch bleef volgens Orlers de stedelijke overheid standvastig, net zoals ze niet was bezweken onder de druk van de toegesonden brieven. Burgemeester Pieter Adriaensz van der Werff (1529-1604) had zelfs zijn lichaam ter consumptie aangeboden om de honger te stillen en overgave te voorkomen. Bovendien vermeldde Orlers dat het aantal onruststokers niet groter was geweest dan 300 man en dat de meeste Leidenaars trouw bleven aan de prins: 'daer warender vele die liever in heur huysen van honger wilden sterven, dan hun inder Tyrannen handen te begeven'.⁸⁷ Op Orlers' illustratie van de 'oneenicheyt' volgt dan ook onmiddellijk een afbeelding van de 'vereeninge' (afb. 39c en d).⁸⁸ Hij verzwijgt de minder aangename aspecten dus niet, maar conform de aparte inleiding gebruikt hij ze om de uitzichtloze situatie te benadrukken en de trouw van het stadsbestuur naar voren te halen.

84 Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), p. 69; Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), V.1, 5 en 10-11. Het uitgebreide verhaal over het beleg en ontzet schrijft Orlers blijkens het aparte woord vooraf expliciet om de Leidse *fortitudo* aan te tonen. Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 327-328 en 360, zie ook 280 en 345-346.

85 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 345-346, zie ook 280.

86 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 327-328 en 360, zie ook 345-6. Het getal 6.000 komt overeen met het aantal slachtoffers dat Jan van Hout had genoemd in zijn gedicht op de nieuwe gevel van het Leidse stadhuis: Bostoën, 'Het nieuwe Leiden' (2008), p. 144. Orlers schetst een positiever beeld van de gebeurtenissen tijdens de twee belegeringen dan op grond van zijn bronnen mogelijk was en volgt in grote lijnen de tweede druk van Jan Fruytiers' *Corte beschrijvinghe* (1577), waarin de overheid niet helemaal terecht een standvastige rol krijgt toebedeeld: zie hoofdstuk 4.

87 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 365, 382, 391-393. Hij volgt zijn bron Fruytiers, *Corte beschrijvinge* (1577), fol. 24r-v.

88 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. ***4v. Die afbeeldingen waren onderdeel van een reeks van zes illustraties door Willem de Haen (fl. 1612-1620) over de honger, de sterfte, de 'oneenicheyt', de 'vereeninge', de intocht van de prinselijke troepen en de dankzegging in de Pieterskerk. Lees over deze reeks: Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers' (2001), p. 150-156.

Afb. 39a De honger tijdens het beleg van Leiden. Gravure door Willem de Haen uit Orlers' stadsbeschrijving (1614).

Afb. 39b De sterfte tijdens het beleg van Leiden. Gravure door Willem de Haen uit Orlers' stadsbeschrijving (1614).

Afb. 39c De 'oneenicheyt' tijdens het beleg van Leiden. Gravure door Willem de Haen uit Orlers' stadsbeschrijving (1614).

Afb. 39d De 'vereenigne' tijdens het beleg van Leiden. Gravure door Willem de Haen uit Orlers' stadsbeschrijving (1614).

Rechtvaardigheid jegens God en mens

Behalve dapper, trouw, verstandig en geleerd, was de Leidse stadsbevolking ook een toonbeeld van justitia of rechtvaardigheid. Het is deze karaktereigenschap die het meest cruciaal is in Orlers' betoog en die bovendien het meest verwant is aan Stows nostalgische terugblik naar een liefdadig verleden vol sociale cohesie. We zullen ons daarom concentreren op justitia. Dit is een karaktereigenschap waarvan ethici zoals Coornhert hadden betoogd dat ze uiteenviel in rechtvaardigheid jegens God en rechtvaardigheid jegens de mens.⁸⁹ De eerste, vroomheid, vormt ons uitgangspunt. En passant besteden we ook aandacht aan de gematigdheid of *temperantia*, die Orlers hiermee in verband brengt, en aan de christelijke deugden, die hier eveneens een rol spelen.

Vroomheid was een vorm van rechtvaardigheid die volgens de voorschriften voor de stedenlof van Menander kon blijken uit godvrezendheid en godgeliefdheid: aan de ene kant moet worden aangetoond dat de stad door de goden geliefd is en gezegend wordt, aan de andere kant dat de stedelingen godvrezend zijn, wat onder meer kan blijken uit het grote aantal tempels.⁹⁰ Dat is het procedé dat Orlers ook volgt. Aan de ene kant toont hij aan dat de Leidenaars godvruchtinge mensen zijn. Daarbij maakt hij een onderscheid tussen wat hij noemt de twee delen van de 'Goddelicke oeffeninghe'. Het eerste deel toont hij aan door te wijzen op het grote aantal kerken en kloosters dat in de katholieke tijd was gebouwd. Daarmee hadden zowel de magistraat als de burgers 'haere viericheyt ende begeerte' bewezen 'de welcke sy hadden totten dienst Godes ende de voortplantinghe der selver (hoe wel de selvighe met groote verkeerden yver ghemenght was)'. Het tweede deel is de door God zo hoog aanbevolen christelijke naastenliefde, het tweede deel van de 'Goddelicke oeffeninghe'. En ook die hadden de Leidenaars altijd 'met grooten lust ende yver gheoeffent', meer zelfs dan in de buurstenen, zoals blijkt uit de grote hoeveelheid door de overheid bestuurde sociale instellingen die voor de weduwen, wezen en armen zorgen, en het aanzienlijke aantal particuliere hofjes.⁹¹ Op deze manier wijdt Orlers zijn lange hoofdstukken over de kerken, kloosters en sociale instellingen – die essentieel zijn voor een goed begrip van Orlers' tekst – expliciet aan het bewijzen van de Leidse godvrezendheid.⁹²

Het valt op dat Orlers die goede eigenschap niet alleen formuleert als manifesta-

89 Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), IV.1, 5–6. Zie ook IV.3 en 4.

90 Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), p. 63.

91 Orlers, *Beschryvinge* (1614), p. 91–92 (en zie ook p. 66–67): 'Ghelijck de Heeren ende Regeerders deser Stede, als mede hare Inwoonderen ende Borgeren, haere viericheyt ende begeerte de welcke sy hadden totten dienst Godes ende de voortplantinghe der selver (hoe wel de selvighe met groote verkeerden yver ghemenght was) ten vollen bewesen hebben, in het oprechten ende bouwen van so vele Kercken, Cloosteren ende Conventen, als voorhenen verhaelt ende beschreven is: alsoo en hebben sy aende andere zijde, het tweede deel vande Goddelicke oeffeninghe (bestaende inde liefde tot onse even Naesten) niet willen in ghebreecke blijven, maer met grooten lust ende yver gheoeffent, ende sorghe gedragen dat de bedroefde, ellendighe, ende van Godt so hoochbevolen, Armen, Weduen, Wesen ofte Vaderloose kinderen, ende andere ghebreckelicke Persoonen, ten vollen mochten werden onderhouden ende van alle tijdelicke havenisse versien [...]'.⁹²

92 Van Bleyswijck, *Beschryvinge der stad Delft* (1667–1680), p. 683–684 volgt Orlers' voetspoor. Ook hij spreekt van de twee delen van de goddelijke deugden. Het eerste bewijst hij met het aantal gestichte en onderhouden kerken en kloosters, het tweede met de zorg voor de arme en ellendige personen, door a) charitatieve instellingen, b) succesvolle collectes door de diakenen en jaarlijks door de magistraat en c) allerlei privé-initiatieven.

tie van Menanders kardinale deugd der rechtvaardigheid, maar ook als verschijningsvorm van de theologale deugden, die al in de eerste brief van Paulus aan de Korintheers (13:13) waren genoemd: geloof (*spes*), hoop (*fides*) en liefde (*caritas*).⁹³ Het bouwen van kerken en kloosters ziet hij immers als een bewijs van de 'viericheyt ende begeerte' die men heeft 'totten dienst Godes ende de voortplantinghe der selver', dat wil dus zeggen van het geloof, terwijl de zorg voor de behoeftigen in de samenleving wijst op de 'liefde tot onse even Naesten'. Naastenliefde was (samen met de liefde tot God) een constituerend onderdeel van de theologale deugd der *caritas*. Deze christelijke liefde was al volgens Paulus de belangrijkste van de drie deugden. Op een Amsterdams rederijkersblazoen uit 1616 werd ze daarom afgebeeld te midden van haar zusters Geloof en Hoop, die haar een lauwerkrans boven het hoofd houden (afb. 40).⁹⁴ De christelijke liefde kon op verschillende manieren in praktijk worden gebracht, zo verklaarde predikant Godefridus Udemans (1581/1582-1649) in een meermalen herdrukt traktaat over de *Practycke*, dat is, *werckelijcke oeffeninghe van de christelijcke hooft-deuchden* (1612). In de eerste plaats moest de christen 'verdraghen, vergeven ende vergheten, dat onsen naesten teghen ons misdaen heeft'. Bovendien diende hij zijn medemens geestelijke bijstand te verlenen 'met vermanen, vertroosten, bestraffen'. Ten slotte was het belangrijk om materiele hulp te verlenen aan hen die dat nodig hebben. Het is die laatste vorm van naastenliefde – liefdadigheid – waarop Orlers wijst.⁹⁵

93 De heidense kardinale en de christelijke theologale deugden stonden niet helemaal los van elkaar. Al sinds de middeleeuwen vormden ze volgens sommigen een groep van zeven 'hoofddeugden'. Zo schrijft Petrarca over een 'boom der deugden' met zeven takken, hoewel de hiërarchie van die takken duidelijk was: de theologale zitten boven, de kardinale onder, want de kardinale deugden hebben betrekking op de menselijke samenleving, terwijl de christelijke zich richtten op de relatie met God en dus voorrang moeten krijgen. Dit onderscheid wordt bijvoorbeeld geformuleerd door Udemans, *Practycke* (1632), p. 1. Hoewel de kardinale deugden vast onderdeel waren geworden van het westerse ethische denken sinds de kerkvaders ze hadden geïntroduceerd, zoals blijkt uit het werk van Petrarca, twijfelden in de vroegmoderne tijd sommigen, zoals Calvijn, toch aan de compatibiliteit van de stoïsche deugdenleer met het christendom. Het neostoïcisme, dat in 1584 werd geïntroduceerd door de toen Leidse hoogleraar Justus Lipsius in *Twee boeken over de standvastigheid* (*De constantia libri duo*), was een doelbewuste poging om die twee met elkaar te verzoenen. Het had dus een belangrijke christelijke component. Van Petrarca's traktaat *De remediis utriusque fortunae* verscheen de Nederlandse vertaling *Troost-spieghel* (1606). Orlers had hiervan een exemplaar: Orlers, *Catalogus* (1646), fol. B1r nr. 119. Over de vertaling: Ypes, Petrarca (1934), p. 70-74. Over Petrarca's tekst: Heitmann, *Fortuna und Virtus* (1958), p. 58-69. Over de niet altijd heldere verhouding tussen kardinale en theologale deugden en over de problemen die vroegmoderne christenen soms hadden met de heidense deugden, onder meer: Veenstra, *Ethiek en moraal* (1968); Kraye, 'Moral philosophy' (1988), m.n. p. 367-370 en 370-374; Reynaert, 'Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur' (1994); Bautz, *Virtutes* (1999), m.n. p. 11-14 en 103-106; Bejczy, 'Van God los' (2000); Reynaert, 'Over laatmiddeleeuwse lekenethiek en kardinale deugden' (2001); Bejczy, 'Kardinale deugden en christelijke moraal' (2002); Pansters, 'De vier dochden' (2004); Pansters, *De kardinale deugden* (2007).

94 De Amsterdamse rederijderskamer Het wit lavendel presenteerde dit blazoen op wedstrijden in 1606 en 1616. Meeus 'Een rederijderskamer' (2010); Bleyerveld, 'De negen geschilderde blazoenen' (2006); Ramakers, 'De Const getoond' (1998). Over de iconografie van de theologale deugden leze men Hall, *Hall's iconografisch handboek* (2000), p. 118 (geloof), 147 (hoop) en 204-205 (liefde); Ripa, *Iconologia* (1644), p. 147-150 (geloof), 205-207 (hoop) en 292-293 (liefde). Volgens anderen was niet *caritas*, maar *fides* de belangrijkste theologale deugd. Bautz, *Virtutes* (1999), p. 13-14, 227-238 en 251-260. Overigens voerde de Leidse kamer De witte acoleyen de zinspreuk *Liefde is t'fondament* en presenteerde zij tijdens de grote Haarlemse rederijderswedstrijd van 1606 een blazoen waarop eveneens een personificatie van de christelijke liefde stond, maar zonder zusters. Cornelis Meesz van Hout speelde een belangrijke rol in deze kamer. Ook zijn zoon Jan van Hout was er geen onbekende. Koppenol, 'Jan van Hout en de Leidse rederijders' (2009), *Leids heellal* (1998), m.n. p. 103-124, 'Een tegendraadse poëtica' (1993), p. 11.

95 Udemans, *Practycke* (1632), p. 1-8 en 13-20, het citaat op p. 20. Udemans was net als Orlers contraremonstrant. Hij werd benoemd tot vice-voorzitter van de Dordtse synode. Over Udemans: Nauta (red.), *Biografisch lexicon*, 1 (1978), p. 385-386; NNBW, dl. 10, kol. 1065-1066.

Afb. 40 Blaozen van de Amsterdamse rederijderskamer Het wit lavendel met de drie theologale deugden (1616).

Door God geliefd

De Leidenaars hadden niet alleen hun liefde tot God en de medemens laten zien, maar God had ook Zijn liefde tot de sleutelstad getoond, het tweede bewijs dat volgens Menander van de stedelijke vroomheid kan worden geleverd. Dit leren we in de hoofdstukken over de stedenbouwkundige ontwikkeling, de textielnijverheid en het beleg

en ontzet. Dat Leiden in zijn lange geschiedenis tot viermaal toe moest worden vergroot, was duidelijk een teken van Zijn zegen. Ook het ontzet van 3 oktober 1574 was aan Hem te danken. Hij had toen gezorgd voor de springvloed die het Leidse omme-land deed onderlopen, zodat de belegeraars moesten vluchten en de geuzen met hun schepjes de stad konden bevrijden. Op de dag na het ontzet draaide Hij opzettelijk de wind, zodat het land weer droog kwam te staan. Dat de stad sinds het ontzet werd overgoten met de hoorn des overvloeds, was een derde bewijs van Zijn goede wil.⁹⁶ God had niet alleen de honger weggenomen, maar ook de sterfte gecompenseerd door de komst van talloze vluchtelingen uit Brabant, Vlaanderen en de andere Nederlanden. Orlers merkt op dat die immigranten – zelf was hij de zoon van een migrant uit het Prinsbisdom Luik – de bevolking hadden doen aanzwellen tot ruim honderdduizend zielen, zodat de stadsuitleg van 1610 noodzakelijk was. Dat was een onbeschroomde overdrijving, want de volkstelling van twaalf jaar later wees uit dat de stad toen nog geen 45.000 inwoners telde.⁹⁷ Bovendien vermeldde hij dat de migranten door de introductie van een nieuwe vorm van textielnijverheid, de *nieuwe draperie*, ook verantwoordelijk waren voor de economische opbloei. Op deze wijze zijn de inwoners

door de overvloedighe segheninghen Godes, (eenichsins daer toe ghebruyckende de naerstige vlijdt vande Regeerders deser Stede) also gheseghent, met Neringhe, Rijckdommen, ende wel varen, als (sonder roem ghesproken) eenighe Stadt van Hollandt ghedaen of geschiet is.⁹⁸

De demografische, stedenbouwkundige en economische groei worden dus met elkaar in verband gebracht en toegeschreven aan de Heer, die voor het bereiken van Zijn doel de magistraat gebruikte.

Maar er was een periode geweest waarin die godgeliefdheid ver te zoeken was geweest. Voor Leiden hadden de jaren 1560 en 1570 rampzalig uitgepakt. Niet alleen was de stad belegerd en de bevolking gedecimeerd, maar ook was de drijfveer van de stedelijke economie, de oude lakennijverheid, in verval geraakt, een ontwikkeling die Orlers ‘weynigh iaeren voor de laetste Belegeringhen’ plaatst.⁹⁹ Volgens hem lag de belangrijkste oorzaak voor deze tegenspoed bij de Leidenaars zelf en bij hun verstoorde relatie met de Heer in het bijzonder. De Leidse bevolking had namelijk gezondigd en daarom had God Zijn drie zwaarste straffen over hen gezonden: de oorlog, de honger en de pest. Dat zijn, zo legt hij uit,

de ordinarische straffen Godes, de welcke gemeenlicken volgen over de sonden vande Gemeenten ende Republijcken, die in tijden van goede neringe ende voorspoet weeldich ende dertel werden, ende (gelijck men seyt) als de weeldige paerden achteruylsien, ende in plaetse dat sy God almachtich voor

96 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 32-33, 190-191, 328, 404 en 415.

97 Van Dillen, ‘Summiere staat’ (1940).

98 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 32, zie ook 190-191. Orlers is zich dus terdege bewust van de immigratie van Zuid-Nederlanders en noemt deze ook als een positieve bijdrage. Dit in tegenstelling tot Esser, ‘From province to nation’ (2007), p. 270-272, die beweert dat geen van de stadsbeschrijvingen en landsbeschrijvingen immigratie noemt, laat staan daar positieve aspecten aan verbindt en daarbij Ampzing, Pontanus en Orlers als getuigen aanroept.

99 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 187.

sodanige groote genade souden dancken ende loven, ende hem na sijne heylige Geboden gehoorsamen, vertoornen ende tot gramschap verwecken [...].¹⁰⁰

De ‘sonde des volcx’ bestond er dus uit dat het door de grote voorspoed ‘weeldich ende dertel’ was geworden (en in termen van de neostoïsche moraalfilosofie dus niet de kardinale deugd der *temperantia* of gematigdheid had betracht), waardoor het vergat Zijn geboden te gehoorzamen en Hem voor de rijkdom te danken.¹⁰¹

In tegenstelling tot de regent Dirck van Bleyswijck – die zoals we zagen de redenen voor de economische achtergang had gezocht in foutieve beslissingen die het stadsbestuur had genomen – plaatst Orlers de recente geschiedenis van Leiden bovendien duidelijk onder het bewind van de Heer die straft als er wordt gezondigd. Zoals we in het tweede hoofdstuk hebben gezien, komen we het idee van een straffende God in deze periode vaker tegen, vooral in stedendichten die kwamen uit orthodox protestantse hoek.¹⁰² Ook in stadskronieken vinden we dergelijke analyses soms terug, vooral als de auteur een verklaring biedt voor de teloorgang van de stedelijke bloei.¹⁰³ Predikant Adam Westerman was hierover heel expliciet in *Een corte waerachtige beschryvinge van de oude anze-stadt Stavoren*. De tekst verscheen in 1611 waarschijnlijk voor het eerst. Nadat Westerman toegang had gekregen tot de originele stukken ‘in Stads kiste’, verscheen een vermeerderde editie, waarover Petrus Scriverius een opmerking maakte in Orlers’ stadsbeschrijving.¹⁰⁴ Westerman begint zijn verhaal bij de stichting van de stad in 313 v.Chr. en schetst hoe de nederzetting aanvankelijk een welvarende Hanzestad werd en die welvaart uiteindelijk weer verloor. Dat verlies hoefde niemand te verbazen, zo redeneerde hij,

100 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 187–188, zie ook 32, 189 en 328. Orlers wijst op drie oorzaken voor de teloorgang van de lakennijverheid waarvan er twee de toegenomen en oneerlijke concurrentie betreffen en, zo expliciteert hij, buiten de schuld van de stad vallen (p. 187).

101 Uit gramschap had Hij zijn drie grote straffen gezonden: de oorlog, de hongersnood en de pest. Dus stagneerde de welvaart, werd Leiden belegerd en haar bevolking uitgedund door hongersnood en pest (p. 32, 188–189, 328). Maar God ‘castijdet ofte slaet’ op vaderlijke wijze en niet zonder wederom ‘te salven ende te heelen’ (p. 189) – mits ‘wy alleen onsen toevlucht nemen door Jesum Christum tot den Throon zijner ghenaden’ (p. 32) en Hij ons weer ‘tot sijne waarde kinderen aengenomen heeft’ (p. 189, zie ook 403–404). Dit is uiteraard wat er gebeurde. Deze visie op de stedelijke ontwikkeling is eerder gesignaleerd door Stapel, ‘Tuyn van heel Holland’ (2006), p. 158–166.

102 Het idee van een straffende maar barmhartige God was cultureel gemeengoed. Ook Ampzing had in de desastreuze jaren 1570 een straf van God gezien, gevolgd door de zegeningen van het heden die afhangen van de vroomheid der burgers (Ampzing, *Beschrijvinge ende loff* (1628), p. 38). Zelfs Pontanus had gewaarschuwd voor de gevaren van al te grote voorspoed (Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), fol. *4r). Maar zij hadden er niet zoveel nadruk op gelegd als Orlers.

103 Vergelijkbare redeneringen komen we bijvoorbeeld tegen in de *Historie* (1660) van Enkhuizen door Hendrick Pietersz Avocaat, die ruim aandacht besteedde aan een beschrijving van het noodweer van 1651 en daarin een Goddelijke straf na de zonde zag: Avocaat, *Historie*, ed. Zilverberg (1984), p. 34. Deze passage was aanleiding voor Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), p. 12 om Avocaat tot ‘de orthodoxe zijde van de gereformeerde kerk’ te rekenen.

104 Scriverius’ mededeling: Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 232. De eerste twee drukken uit 1611 en 1613 heb ik niet kunnen traceren, maar latere edities vermelden aan het slot: ‘In Stavoren desen 30 Nov. 1611. En den 8 Jan. 1613. ten tijde der argumentatie en vermeerderinge deses Boecks.’ Dan vermeldt hij tevens in het woord vooraf dat hij inzage in de originalen had gekregen. Ik raadpleegde Westerman, ‘Een corte waerachtige beschryvinge’ (1625). Voor de drukgeschiedenis: HM 520a; Van der Molen, ‘Volkskundig materiaal’ (1965); NH 328; Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving* (1952), p. 19–20; NNBW, dl. 8, kol. 1308; Van der Aa e.a., *Biographisch woordenboek* (1852–1878), dl. 20, p. 148; BN 2811. Scriverius’ mededeling is ook gesignaleerd door Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 244–245. Over Westermans gebruik van de stadskist: Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving* (1952), p. 186.

aenmerckende, hoe de Mensche door hare eygene zonden ende grouwelen versooraken Godes rechtvaerdighe toorne ende straffe, want gemeenlijck soo gheschiet dit selve, dat wanneer de goede God syne mildicheydt aen een seeckere plaetse, Stadt ofte Landt betoont, soo wort deselve van de Mensche misbruyckt.

Dat misbruik van Gods milddadigheid (als oorzaak van het verval van landen en steden) bestond volgens Westerman uit zes ‘principale zonden’ die hij uitgebreid bespreekt en voorziet van verwijzingen naar relevante plaatsen in de Bijbel. Hoogmoed, eerzucht, geldzucht en het verzaken van God spelen weer een hoofdrol, maar Westerman wijst tevens op een gebrek aan liefdadigheid. Uit gierigheid, die iedere dag verder inkankert, slaan de stadsbewoners niet langer acht op de arme weduwen en wezen, zo merkt hij op. Bovendien vergeet men ‘des Heeren Godshuys, Scholen en Arme Huysen’ te bouwen en onderhouden, en richt men zich in plaats van op liefdadigheid op het ‘lustich ende schoon Timmeren, opbouwen, ende onderhouden [van] alsulcke Huysen, door welcke de Mensche van Godsalicheydt afghebracht ende tot Godloosheydt over gheset wort.’¹⁰⁵

Dienstbaarheid aan de vaderstad

Orlers liet zich zeker niet in zulke concrete bewoordingen en met zulke uitgebreide passages uit over de Leidse zondigheid. Misschien denkt hij aan het soort tuchteloosheid en hovaardij dat Gerbrand Adriaensz Bredero en Jacob Laurensz voor ogen stond, of meer in het bijzonder aan de burgerlijke en religieuze onlusten uit de jaren 1560, toen volgens Orlers Gods gesels voor het eerst zwaaiden. Maar het is in ieder geval waarschijnlijk dat in de ogen van Jan Jansz Orlers de ‘sonde des volcx’, die hij beschrijft als weelderigheid en darterheid, en een gebrek aan vroomheid en ongehoorzaamheid aan de heilige geboden, net als bij Westerman te maken heeft met wat Stow noemde een ‘declining time of charity’, het heilige gebod dat volgens Orlers het tweede deel van de goddelijke oefening is.¹⁰⁶

Dat wordt duidelijk als we nog eens terugbladeren naar de hoofdstukken over de kerken, kloosters en liefdadigheidsinstellingen. Twee van de redenen waarom hij het verleden beschrijft, zo zegt hij daar, zijn om het te behoeden voor ‘de fenighe tanden

105 Westerman, ‘Een corte waerachtighe beschryvinge’ (1625), p. 412–415. De eerste zonde is hovaardij: men timmert en bouwt louter om de verworven rijkdom en macht tentoon te stellen. De tweede is eerzucht: men bouwt ‘om een grooten ende eeuwighen name te becomen’, niet om te wonen. De derde is wellust: men bouwt om ‘den Mensche te accommoderen in haere vleesche ende ooghen-lust’ zodat men meent de hemel op aarde te hebben. De vierde is afgoderij: men verzaakt de Almachtige God en verlaat zich in plaats daarvan op de bouwwerken en fortificaties, en de rijkdommen en handel. De vijfde is gierigheid, die iedere dag verder inkankert. De zesde en laatste zonde is ‘dat men vergetet te bouwen des Heeren Gods-huys, Scholen ende Arme Huysen, ende hierenteghen lustich ende schoon Timmeren, opbouwen, ende onderhouden alsulcke Huysen, door welcke de Mensche van Godsalicheydt afghebracht ende tot Godloosheydt over gheset wort.’ Hierover ook Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedenis* (1952), p. 120 en 186.

106 Er zijn ook parallellen met de theologale deugd van de hoop. Udemans, *Practycke* (1632), p. 18, beschrijft dat deze deugd op drie manieren tot uiting komt. In de eerste plaats zorgt zij ervoor dat de gelovige in tijden van voorspoed wordt beschermd tegen ‘hooveerdie ende vleeschelijc vertrouwen, dat is: dat wy ons herte ende Hope niet en setten op tijtlijcke dingen’. Ten tweede dient zij tot steun in tijden van tegenspoed. Dit resulteert, ten derde, in ‘reynicheydt des levens’.

der Verghetenheydt' en om het geven van voorbeelden ter navolging (zoals we zagen streefde Van Bleyswijck dezelfde doelen na).¹⁰⁷ Volgens Orlers is een van die voorbeelden de godsdienstijver en liefdadigheid van de rooms-katholieke voorvaderen. Het is bekend dat er in de vroege stadsbeschrijvingen bewondering was voor de kerkgebouwen en de charitatieve instellingen uit die tijd, ook al moest het katholieke verleden het ontgelden.¹⁰⁸ Orlers was daarop geen uitzondering. Hij verweet de paapse clerus hebzucht en hoogmoed.¹⁰⁹ Maar het is eveneens duidelijk dat hij meer dan gewone bewondering had voor de vroomheid en liefdadigheid van weleer. Toen was de geloofsijver zo groot geweest dat er nauwelijks een vermogend persoon te vinden was die niet een gedeelte van zijn bezittingen aan de bouw van kerken, kloosters en aan de armenzorg gaf, zo schrijft hij:

Waer mede sy ons, de welcke het heldere licht des Evangeliums hebben ende ghebruycken, verre te boven gaen ende beschamen. Ende Godt gave, dat wy heden te daghe soo yverich waren in het bouwen ende voort planten vande Christelicke Religie, als sy in hare dwalinghen gheweest hebben, ende ter eeren Godes Huysen stichten, waer inne arme ende ellendige leden Christi mochten van alle nootsackelickheden versien ende onderhouden werden.¹¹⁰

Klinkt hier iets door van de nostalgie van John Stow, die immers suggereerde dat de reformatie tot minder liefdadigheid had geleid en dat de voorgaande generaties als voorbeeld moesten worden genomen? In de vroomheidshoofdstukken merkt Orlers vanzelfsprekend op dat de burgers 'seer tot het onderhouden vanden armen ghenegen zijn',¹¹¹ maar hij legt er opvallend weinig nadruk op en het springt vooral in het oog dat hij het raadzaam vindt om voortdurend en omstandig 'de goede luyden' aan te sporen 'om sulcken goeden eerlijcken, van God so hooch-bevolen werck' naar draagkracht te ondersteunen met hun tijdelijke goederen.¹¹² Daarbij wijst hij 'de goede luyden' op hun gestegen welvaart, vele malen groter dan die van hun voorouders, en herhaalt hij keer op keer de wens dat zij in hun charitatieve voetsporen zullen treden.¹¹³ Orlers hoopt, met andere woorden, dat zijn medeburgers niet wederom vervallen in weelderigheid en dartelheid en Gods toorn riskeren door het verwaarlozen van de door God zo hoog aanbevolen caritas.

107 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 208, zie ook fol. *2v en p. 105, 189, 208-209, 279-281 en 421. Zijn behandeling van de in Leiden geboren koning der wederdopers te Munster, Jan Beukelsz ofwel Jan van Leiden, presenteerde hij bijvoorbeeld als leerzaam voorbeeld: Gods wraak zit de goddeloze mens altijd op de hielen (p. 242-248). Over Orlers' behandeling van Beukelsz: Verbaan, 'Orlers schetst Leiden' (2001), p. 149-150.

108 Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 106-107.

109 Niet zonder geestigheid dichtte hij: 'Ist Blyschap of Rou | T' Valt de Papen in haer Mou.' Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 39. Hij vermeldt dat de pastoors scherp letten op de grenzen van hun parochies, vooral te merken tijdens kerkelijke processies, 'om dat hare Keucken daer van verbeterd wierden' (p. 38-41, citaat op 38) en het stichten van de Hooglandse Kerk schrijft hij vooral toe aan 'trots ende hoochmoet, de welcke de Gheestelike in dien tijden seer ghemeen was' (p. 73).

110 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 66-67. Eenzelfde redenering geldt voor de bouw van kerken, 'de welcke onse goede voorsaten in haren blinden yver met meerder costen ende lusten hebben gebout, vermeerderd, ende met vele goederen begiftet, als (ducht ick), wy hare goede nacomelingen huyden ten daghe soude doen' (p. 66).

111 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 103-104, zie ook 92, 102.

112 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 105.

113 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 97, 102, 105 en 111.

Die oproep tot liefdadigheid was voor Orlers niet alleen een kwestie van vroomheid en religie, van rechtvaardigheid jegens God (*justitia*) en van christelijke naastenliefde (*caritas*), maar het was ook een kwestie van sociaal-maatschappelijk belang, van het bewaren van orde, rust en vrede, van rechtvaardigheid jegens de mens. Net als Stow zag Orlers liefdadigheid als een noodzakelijk middel om sociale samenhang te bewerkstelligen. Maar waar Stow zijn betoog vooral baseert op zijn eigen leven, appelleert Orlers expliciet aan het burgerschapsgevoel van zijn lezers.

Met een beroep op Cicero beweerde hij in de voorrede dat hij zijn boek in de eerste plaats had geschreven om zich te kwijten van zijn plicht jegens zijn vaderstad – een gemeenplaats die in alle stadsbeschrijvingen terug te vinden is.¹¹⁴ Die plicht vereiste dat hij zijn geboortestad ‘looft, prijst, ende in eeren houdt’. Hier was hij immers geboren en opgevoed, werd hij door billijke wetten geregeerd, werd zijn welstand bevorderd, en werd hij beschermd tegen kwaadwilligheid. Daar hoorde wat tegenover te staan: degenen die hun plicht ontkennen of verzuimen ‘behooren als ondanckbare menschen, buyten alle eerlicke Vergaderingen ende Gemeenten uytgesloten ende gestoten te werden.’¹¹⁵

Dat waren geen loze woorden. Dienstbaarheid aan de stadsgemeenschap, dat wil zeggen: gerichtheid op het algemeen belang (*bonum commune communitatis*) en niet op het persoonlijke (*bonum commune hominis*), was de morele plicht van een burger. De stedelijke overheid behartigde de belangen van de gehele gemeenschap die zij diende, en streefde daarbij stabiliteit en eendracht na. Op haar beurt verwachtte zij van haar burgers dienstbaarheid, gemeenschapszin en een loyaliteit aan de stadsgemeenschap, waarin zoveel mogelijk de verschillen in religie, beroep en wat de samenleving nog meer kon verdelen, werden overbrugd.¹¹⁶ Dit ideaal van vrede en rust, van eendracht en sociale samenhang trachtte de stedelijke overheid op tal van manieren te bevorderen, onder andere met de door Orlers zo benadrukte armenzorg.¹¹⁷ Zoals we weten was dat juist in een notoir arme industriestad als Leiden, waar het aantal bedeeden kon oplopen tot zo’n driekwart van de bevolking, voor de overheid een punt van aanhoudende zorg.¹¹⁸ Orlers was zich terdege bewust van het probleem. In een van de vroomheidshoofdstukken besprak hij het Huiszittenhuis. Dit was een gecentraliseerde instelling voor armen-

114 Zie de inleiding en Haitsma Mulier, ‘Het begrip vaderland’ (1999), p. 165–167. Van Bleyswijck, *Beschryvinge der stad Delft* (1667–1680) was hier met name in zijn opdracht aan de vier burgemeesters heel duidelijk in. Indachtig ‘de schuldighe plichten die een goet Ingeboore aen sijne Vaderlijcke Stadt schuldigh is’, streefde hij ernaar ‘aen myn Vaderlijcke Stadt een grote dienst te doen [...] ende is het geen dienst ten minste daer na getracht te hebben’ (fol. *3v).

115 Orlers, *Beschrijvinge Beschrijvinge* (1614), fol. *2r.

116 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid* (2001); Spaans, *Haarlem na de reformatie* (1989), p. 124–131. Over het ideaal van eendracht en de angst voor verdeeldheid: Pollmann, ‘Eendracht maakt macht’ (2007). Het was onder meer binnen dit kader dat een stadsbeschrijver als Van Bleyswijck – die zelf stadsbestuurder was – in zijn *Beschryvinge der stad Delft* (1667–1680) aan de Delftse burgers de eigenschap toeschreef dat zij de wettige overheid altijd met eerbiedigheid hadden gehoorzaamd (p. 692). Hij leverde weliswaar stevige kritiek op zowel katholieken als gereformeerden, maar hij beweerde dat hem hiertoe niet alleen rechtvaardigheid en waarheidszin hadden gedreven, zoals dat een geschiedschrijver betaamt, maar ook dat hij in deze onpartijdigheid expliciet streefde ‘tot rust en vrede van ’t Gemeen’ (fol. (***)D1v).

117 Noordam, ‘Leiden als ideale stad’ (2006), p. 28–33; Prak, *Gouden Eeuw* (2002), p. 169–182; Frijhoff en Spies, *1650* (1999), p. 177–218.

118 Noordam, ‘Leiden als ideale stad’ (2006); Sluijter en Schmidt, ‘Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg’ (2003).

zorg, uniek in Holland, waarin vier huyszittenmeesters of aalmoezeniers als vertegenwoordigers van de stad samen met vier gereformeerde diakenen één gezamenlijke armenkas beheerden. Bij Orlers lezen we niets over de problemen die deze gedwongen samenwerking opleverde, maar veel over de financiële aspecten van de zorg voor de huisarmen. Hij rekende zijn lezers voor dat in 1612 bijna een kwart van de bevolking afhankelijk was geweest van de armenzorg en dat hun bedeling 36.000 gulden had gekost. Daar stond maar 8.000 gulden aan vaste inkomsten uit rentes en pachten tegenover. Het verschil, zo redeneerde Orlers, moest komen van liefdadigheid, al sprong de magistraat soms bij. Collectes tijdens de kerkdiensten, een zondagse en een speciale jaarlijkse collecte langs de huizen, en giften 'van eenighe vermogende personen' bij testament of anderszins waren de belangrijkste bron van inkomsten. Weliswaar zorgen de Waalse, Engelse, Lutherse en doperse gemeenten voor hun eigen armen, zo merkt Orlers op, maar in de winter delen de huyszittenmeesters brood en turf uit 'aen yeder sonder eenigen onderscheyt', dus ook aan de armen van gemeenten met hun eigen kas, opdat niemand 'van honger ofte koude en mocht komen te vergaen ofte te sterven.'¹¹⁹ Met deze lange passage, vrijwel onmiddellijk gevolgd door de meest uitgebreide oproep tot liefdadigheid van het boek, wees hij de 'goede luyden' niet alleen op hun religieuze, maar vooral ook op hun sociale plicht als burger van een stadsgemeenschap.¹²⁰

Besluit

Twee steden, twee overeenkomsten, twee verschillen. Beide stadsbeschrijvingen waren de eerste voorbeelden van het genre, verschenen rond de eeuwwisseling en stonden in een choroграфische traditie. Maar die was in de Republiek anders dan in Engeland. De voorbeelden waarop Stow zich inspireerde – Leland en Lambarde – hadden hun wortels in de antiquarische studiereis. Orlers baseerde zich op een traditie – vertegenwoordigd door Gucciardini en Junius – die thematischer te werk ging. Zijn beschrijving van Leiden benaderde de stad dan ook niet vanuit een voornamelijk topografische invalshoek zoals Stows wandeling door de wijken van Londen, maar bood een topisch gestructureerde tekst die was geïnspireerd op de pas ontwikkelde reiskunde. Daarmee was Orlers ongetwijfeld moderner dan Stow.

Die thematische opbouw bood Orlers bij uitstek de mogelijkheid om de zwaartepunten uit de stedelijke beeldvorming naar voren te halen. Tot dat zelfbeeld hoorde

119 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 103–105. Mijn cursivering. Over de Leidse armenzorg, die Jan van Hout op basis van humanistische denkbeelden opnieuw had georganiseerd: Koppenol, *Leids heellal* (1998), p. 44–61; Prinsen, 'Armenzorg te Leiden' (1905).

120 Zo'n vijftig jaar later deed Van Bleyswijck iets vergelijkbaars. Hij verwijt zijn medeburgers dat zij niet altijd het belang van de eigen burgers bevorderen doordat zij bepaalde producten liever importeren dan dat zij ze bestellen bij eigen fabrikanten. Bovendien letten zij daarbij zelden op de deugzaamheid en religieuze overtuiging van de leverancier. Met een beroep op Cicero noteert hij: 'soo is oock na de weth der natuyre en den regel des burgerlijcken ommegangs de liefde tot ons Vaderlandt, daer in sonderlingh gelegen, dat men sijn mede-burgers gunstiger is, dan de vreemden, en haer altijd poocht boven anderen te maintineren en voor te staen, en in allen deele soeckt te betrachten, het welvaren van onse geboorte plaets, daer men alles aen schuldig is' (Van Bleyswijck, *Beschryvinge der stadt Delft* (1667–1680), p. 747).

enerzijds een reeks *lieux de mémoire*, zoals de lakennijverheid, de universiteit en het beleg en ontzet, en anderzijds een ethisch profiel, dat was geïnspireerd op de stedenlof en geconcentreerd op de zeven hoofddeugden. Orlers, stadsbeschrijver naast God, bekleemtoonde daarbij niet alleen het goddelijke heilsplan, maar in het kader van de theologale deugd der *caritas* en de kardinale deugd der *justitia* wees hij vooral op de noodzaak van liefdadigheid voor een vreedzame en coherente samenleving. In die nadruk op eenheid en stabiliteit, die niet altijd werd bereikt, maar waar wel naar moest worden gestreefd, komt het boek overeen met Stows ideeën over liefdadigheid en zorgzaamheid. Maar – en dat is het tweede verschil – de hoogbejaarde Stow blikte nostalgisch terug naar een persoonlijk en geïdealiseerd verleden in een gekleurd betoog. Met zijn voorkeur voor praktische informatie ging Orlers, die 44 was toen zijn boek verscheen, veel realistischer te werk. Hij schreef een verhaal waarin niet zijn eigen ervaringen centraal stonden, maar zijn dienstbaarheid aan de stedelijke samenleving in het heden en de toekomst. Het was dit gevoel van burgerplicht, opgevat als rechtvaardigheid en gerichtheid op het algemeen belang, waarmee hij zijn boek had geschreven, en het was dit gevoel van burgerplicht dat hij onder zijn medeburgers wilde bevorderen.¹²¹

121 In hoofdstuk 2 zagen we dat voor Ampzing, *Beschrijvinge ende lof* (1628) is geopperd dat zij diende om de eenheid in de samenleving te bevorderen. Daarbij zou de auteur een vorm van cultuurpolitiek die door het stadsbestuur werd gevoerd, hebben ondersteund. Dat lijkt ook voor Orlers en Leiden op te gaan, al is onderzoek naar de Leidse propaganda een desideratum: Orlers formuleert een stedelijke identiteit die overeenkomsten vertoont met de beeldvorming die de magistraat zelf lijkt te hebben gepropageerd, in ieder geval voor wat betreft het beleg en ontzet en de lakennijverheid. Onlangs is aangetoond dat het beeld dat Orlers schetst van de ontwikkelingen in de lakennijverheid is terug te vinden in enkele schilderijen, die stadsbestuurder Isaac Claesz van Swanenburg schilderde in opdracht van het stadsbestuur: Stapel, 'Tuyn van heel Holland' (2006), p. 158–166. Orlers' uitgebreide relaas over het beleg en ontzet vertoont zeker overeenkomsten met teksten op de nieuwe gevel van het stadhuis en de schilderijen die er in de bestuurskamers hingen. Gevel en schilderijen zijn onlangs besproken door: Hoogduin-Berkhout, 'Op de geluckige regeeringe van Leiden' (2006). Over de nieuwe gevel van het stadhuis en Van Houts bemoeienis daarmee: Bostoen, 'Het nieuwe Leiden' (2008). Over de gedichten van Van Hout en Pieter Bailly (1554–na 1604) op de stadhuisgevel: Bostoen, 'Jan van Hout en de metra' (2010). Over de 'herinneringspolitiek' die het Leidse stadsbestuur voerde ten aanzien van het beleg en ontzet: Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten* (2008).